

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazması hüququnda*

**QƏNİYEVƏ Aysel RAMİZ QIZI**

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS BƏDİİ DİLİNDƏ**  
**LEKSİK-ÜSLUBİ VASİTƏLƏR**

**İxtisaslaşma: HSM – 060201 - Dilşünaslıq (ingilis dili)**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

**DİSSERTASIYA**

**Elmi rəhbər: \_\_\_\_\_**

**Xəyalə Şahverdi qızı Əliyeva**  
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

**BAKI - 2022**

# MÜNDƏRİCAT

**GİRİŞ** .....3-5

**I FƏSİL. BƏDİİ DİLDƏ ÜSLUBİ VASİTƏLƏR** ..... 6-33

1.1 Üslubi vasitələrin növləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri..... 6-15

1.2 Leksik-üslubi vasitələr..... 15-33

**II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS BƏDİİ DİLİNDƏ LEKSİK- ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİN MÜQAYİSƏSİ** ..... 34-66

2.1 Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin oxşar xüsusiyyətləri ..... 34-53

2.2 Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin fərqli xüsusiyyətləri. .... 53-66

**NƏTİCƏ**..... 67-68

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI**..... 69-74

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Mövzu hələ qədim zamanlardan indiki dövrümüzədək öz aktuallığını qoruyub saxlayan bədii dildə leksik-üslubi vasitələrdir, hansı ki, burada onlar arasında mövcud olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər, onların növləri, işlənmə qaydaları haqqında məlumat veriləcək. Bu xüsusiyyətlər, qaydalar və digər proseslər yalnız bir dildə deyil, Azərbaycan və ingilis bədii dilində qarşılıqlı olaraq tədqiq edilib.

Dilçilikdə sözləri ön plana çıxaran, yəni daha gözə çarpan, təsirli hala gətirən və bu səbəbdən bəzi əlavə məlumatlar verən xüsusi vasitələri ifadə etmək üçün fərqli terminlər mövcuddur. Bunlar ifadə vasitələri, üslubi vasitələr, üslubi işarələr, nitq fiqurları və s. adlandırılır. Bütün bu terminlər bir-biriləri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilir və şərti olaraq neytral adlandırdığımız vasitələrə qarşı qoyulur. Əksər dilçilər mənə baxımından onların, sadəcə olaraq, semantik və üslubi fərqlərini ayırd edirlər. Əslində bütün dil vasitələri müəyyən bir mənaya malikdir- bəzilərində qrammatik və leksik mənə, digərlərində isə xüsusi mənə adlandırılan üslubi keyfiyyətlər mövcuddur. Bu cür mənalar ilkin mənalarla yanaşı gedir və sanki həmin mənalarla birgə işlədilir [41, s.25].

Dilin ictimai istifadəsi ilə əhatə olunan və praqmatik funksiyası ilə tanınan bu qüvvətləndirici vasitələr lüğətlərdə və qrammatika kitablarında qeyd edilmişdir. Bəzilərinə dil normaları da deyilir və lüğətlər bu vasitələri emosional və təsiredici vahidlər kimi də qeyd edirlər, bununla bərabər, əksər hallarda onlar sinonim formalara da malik ola bilirlər. Məsələn, *girlie* – *girl*; *flapper*, *maiden* – *young girl*; *crocodile tears* – *insincerity*; *an ass*, *blockhead* – *obstinate*, *stupid*; *Isn't she nice!* – *She is nice!* və s. [56, s.91-92].

İnsan fikir və emosiyalarını, arzu və istəklərini dil vasitəsilə ifadə edir. Bunların həyata keçirilməsində üslubi və ifadə vasitələrinin rolu böyükdür. Leksik-üslubi vasitələr hər zaman öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır, şifahi və yazılı ədəbiyyatda və nitqdə xüsusi yer tutur. Həyatın hər anında bu vasitələrdən geniş istifadəyə yol verilmişdir. Leksik-üslubi vasitələr daima xalqın düşüncə tərzini, təfəkkürünü, həyat

fəaliyyətini daha təsirli, canlı və konkret ifadə edir və düzgün mövqedə işlədildikdə əsas mahiyyətini ortaya çıxarır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Bədii dildə üslubi vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;
2. Üslubi vasitələrin növləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkarlanması;
3. Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin növlərinin müəyyən edilməsi;
4. Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin oxşar xüsusiyyətlərinin araşdırılması
5. Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

**Dissertasiyanın elmi yeniliyi.** Tədqiqat işinin elmi yeniliyi Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin bədii dildə təhlil olunmasında ənənəvi və müasir prizmada bir-birindən fərqli və oxşar bir sıra yanaşmalar müqayisə olunur. Nəticədə günümüzdə işlədilən leksik-üslubi vasitələrin araşdırılması və tədqiq edilməsinin aktuallığı zəruri hesab olunur. Bundan əlavə olaraq, tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, leksik-üslubi vasitələrin bir çox yeni bədii ədəbiyyat nümunələrində yerinə yetirdiyi funksiyalar və bu funksiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, leksik-üslubi vasitələrin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir.

**Tədqiqat işinin obyekt və predmeti** tədqiqat işində istifadə olunmuş leksik-üslubi vasitələr, predmetini isə bu leksik-üslubi vasitələrin tədqiqat işində və bədii ədəbiyyat nümunələrində iştirakının müəyyənləşdirilməsi və onların semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması təşkil edir.

**Tədqiqat işində istifadə olunan metodlar.** Araşdırma müddətində əvvəlcə informasiya mənbəyi kimi mövzu ilə əlaqədar mövcud milli və xarici elmi və dərslik ədəbiyyatları, yerli və xarici alimlərin və mütəxəssislərin araşdırmaları, məqalələri nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif internet resurslarından da istifadə

edilmişdir. Burada şifahi və yazılı ədəbiyyatda və ya gündəlik danışmada istifadə olunan leksik-üslubi vasitələrin istifadəsi ilə əlaqədar təsviri metoddan, bu vasitələrin fərqli və oxşar xüsusiyyətləri ilə bağlı müqayisəli metoddan, onların hər iki dildə tarixi ilə bağlı müqayisəli-tarixi metoddan, leksik-üslubi vasitələrin araşdırılmasında az əhəmiyyətli xassələrin aradan götürülməsi və daha çox maraq doğuran göstəricilərin seçilməsi ilə bağlı abstraklaşdırma metodundan istifadə olunmuşdur. Bununla bərabər, tədqiqat işində təhlil, sintez, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

**Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti.** Mövzu istər qədim zamanlarda, istərsə də bu günümüzdə ən aktual məsələlərdən biri olaraq, nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin semantik xüsusiyyətləri və onların öz aralarında mövcud olan fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini göstərməkdir. Dissertasiya işində qoyulmuş vəzifələr həm nəzəri, həm də təcrübi cəhətdən maraqlıdır. Araşdırmadan həm universitet tələbələri yararlına biləcək, həm də bu sahə ilə bağlı yeni tədqiqatlar edəcək şəxslər üçün əsas müraciət qaynaqlarından biri olacaqdır.

**Dissertasiyanın aprobasiyası.** Dissertasiyanın məzmunu və əsas müddəaları barədə “İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-2” kafedrasında məruzələr edilmişdir. Mövzu ilə bağlı “Azərbaycan və ingilis bədii dilində metafora və metonimiya” adlı məqaləm çap edilmişdir.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə bədii dildə mövcud olan üslubi vasitələr, leksik-üslubi vasitələr, onların növləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

İkinci fəsildə isə Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılmışdır. Sonda isə nəticə və tədqiqat mövzusunun araşdırılması zamanı istifadə olunan ədəbiyyatlar qeyd edilmişdir.

## I FƏSİL

### BƏDİİ DİLDƏ ÜSLUBİ VASİTƏLƏR

#### 1.1 Üslubi vasitələrin növləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

“Üslub” termini yalnız ədəbiyyatda deyil, eləcə də dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda və insan şüurunun inkişaf və fəaliyyət göstərə biləcəyi bir çox sahələrdə lider xüsusiyyətə malikdir. “Stil” sözü ilə “üslub” sözü mahiyyətə bir-birinə bənzəsələr də deyə bilərik ki, stil üsluba nisbətən elmdə və mədəniyyətdə daha qədim söz kimi qəbul edilib.

*Stil* termini yunan dilindən latın dilinə keçmiş “Stilus” sözündən götürülüb, çubuq, qələm mənasını verir. *Üslub* termini isə ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasını ifadə edir. Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz «məni»dir. Yəni hər hansı bir qrupdan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində heç bir üslubdan bəhs etmək mümkün deyil [7, s.103].

Hər hansı bir dildə çoxlu sayda üslubun mövcudluğu həmin dilin inkişafı ilə bağlıdır. Və dildə bu üslubların çox və ya az olması dilin inkişafından və ümumi vəziyyətindən xəbər verir. Üslub geniş anlayışa mənsub olduğuna görə onun bir sıra növləri ədəbiyyatşünaslıqda, dilçilikdə və digər elm sahələrində öz təsdiqini tapmışdır. Həmin növlərə akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romantik üslub, bədii üslub, elmi üslub və digər növlər aiddir. Üslubun növləri, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, dilin tarixi, vəziyyəti və inkişafı ilə sıx bağlıdır [7, s.103].

Dilçilikdə sözləri və ifadələri daha təsirli və insanlar tərəfindən daha anlaşılqlı hala gətirmək üçün xüsusi terminlər mövcuddur. Buraya ifadə vasitələri, üslubi vasitələr, üslubi işarələr, nitq fiqurları və s. aiddir. Bütün bu terminlər bir-biriləri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilir və şərti olaraq neytral adlandırdığımız vasitələrə qarşı qoyulur.

Demək olar ki, üslubi mənalar dildə avtomatlaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, avtomatlaşdırılma prosesi, yəni dil məlumatlarının sürətli istifadəsi və asanlıqla birindən digərinə keçid, rabitəni asan və tez dekodlaşdırmağın əvəzolunmaz yollarından biridir [41, s.25].

Ancaq üslubi mənə daxil olduqda, avtomatlaşdırma prosesi oxucunun dil haqqında qavrayışını yoxlayır. Onun diqqəti dil mühitinin özünəməxsus istifadəsi ilə nəzərdən keçirilir və bacardığı qədər onu deşifrə etməyə başlayır. Oxucu sözləmin hansı formada verildiyindən xəbərdar olur və bu proses nəticəsində cümlənin adi və yaxud da üslubi formada olması onun üçün aydın olur. Dilin ikiqat tətbiqi əksər hallarda çətinlik yaratmır. Yəni, hər bir kəs cümlədə bir metaforanın və yaxud da bənzətmənin istifadə olunduğunu qeyd edə bilər. Lakin bəzi mətnlərdə xüsusi əlavə məlumatı daşıyan üslubi mənaları ifadə etmək üçün vacib olan qrammatik cəhətdən gərəksiz və ya nəzərə çarpmayan formalar çətinlik yarada bilər. Üslubi və ifadə vasitələrin təhlilində istifadə olunacaq məlumatın nə olduğunu və oxucunun zehninə necə ötürüldüyünü yalnız bir əlaqə, ünsiyyət nəticəsində araşdırmaq olar.

Üslubiyyat dil vasitələrini xüsusi nöqtəyi-nəzərdən öyrənir. Bu fənn fərqli funksional üslublarda istifadə edildikdə müxtəlif ifadə vasitələrinin keçdiyi mənaların dəyişdirilməsini nəzərə alır. İfadə vasitələri bir növ səpələyici və yayıcı təsir göstərir. Bu vasitələrin məntiqi və ya emosional mənada işlənməsindən asılı olmayaraq onlar bütün ifadəni nəzərə çarpacaq dərəcədə rəngləndirirlər.

*Bəs üslubi vasitə nədir?* Ümumiləşdirilmiş statusa yüksəldilmiş və bununla da istehsalçı model halına gələn bir dil vahidinin bəzi səciyyəvi struktur və semantik xüsusiyyətlərinin şüurlu və qəsdən qüvvətləndirilməsi prosesi nəticəsində üslubi vasitələr meydana çıxır. Başqa sözlə, üslubi vasitə hər hansı bir tərkib və ya məzmunun əvəz edə biləcəyi mücərrəd bir nümunədir. Məlum olduğu kimi, bu vasitələrin səciyyəvi xüsusiyyəti onun tez-tez işlənməsində deyil, məqsədli və yerində istifadə olunmasındadır [41, s.30].

Üslubi vasitələr mətnlərdə qeyd olunmuş vahidlər kimi fəaliyyət göstərir. Onlar həmişə emosional və ya məntiqli mənaya məxsus əlavə bir məlumat daşıyırlar. Buna görə də deskriptiv dilçilikdə istifadə olunan sərbəst variasiya (free variation)

metodundan üslubiyyatda istifadə etmək mümkün deyil, çünki hər hansı bir əvəzləmə cümlənin və ya deyimnin semantik və estetik cəhətinə xələl gətirə bilər.

Aşağıda üslubi vasitələrin funksiyası V.M.Jirmunski tərəfindən tam şəkildə ifadə edilmişdir:

“Hər bir vasitənin mənası və əsaslandırılması müəyyən bir sənət əsərinin bədii təəssüratının bütövlüyündədir. Hər ayrı bir estetik fakt, hər bir poetik vasitə sistemdəki yerini, sözlərin səslərini və mənasını, siktaktik quruluşlarını, süjet xəttini, kompozisiya ehtimalını müəyyən edir. Bunların hamısı eyni dərəcədə bütövlüyü ifadə edir və əsaslandırır” [49, s.354].

Sözlər iki mənada işlənir: ilkin və məcazi mənada. Söz ilkin mənada işlənəndə həqiqi və əsas mənə anlayışında olur, məcazi mənada işlədikdə isə məntiqi, törəmə mənaya malik olurlar. Üslubi vasitələrdə mövcud olan məntiqi və törəmə mənə sözlərin həqiqi mənasından əmələ gələn mənələrdir. Onlar təsviri dildir, təsəvvürə müraciət edir, dilə aydınlıq, gözəllik və təsirlilik gücünü gətirir. Üslubi vasitələrin işləndiyi məcazi dil duyğuları təsvir etmək, təxəyyülü həyəcanlandırmaq və hər ikisini aydın başa düşməyə kömək edir. Bu məcazi dil ideyanı yeni bir əlaqədə, onu mənsub olmadığı və eyni sinfə aid olmayan elementlərlə müqayisə edərək təqdim edir.

Ümumi nitq fiqurlarını bilmək ədəbiyyat dilini başa düşməyə və məntiqi düşünməyə kömək edir. Bu cür vasitələr həm də ifadə formalarını anlamaqda, xüsusən də nəsr və poeziyanı daha yaxşı qiymətləndirməyə kömək edir [52, s.102-103].

Üslubi vasitələri dilin ifadəli və neytral vasitələrindən ayırmaq və fərqləndirmək niyə bu qədər vacibdir? Bu sualı cavablandırmaq üçün hər şeydən əvvəl “ifadəlilik” anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır [41, s.26].

İfadəlilik anlayışı uzun müddət dilçilər arasında mübahisəli müzakirələrə səbəb olmuşdur. Etimoloji mənasına görə, ifadəlilik müəyyən bir söyləmin və ya cümlənin bir hissəsinin təsvirinin güclənməsi kimi başa düşülə bilər. Lakin son zamanlarda ifadəli olmaq anlayışı “emosionallıq” anlayışı ilə qarışdırılır. Emosionallıq və buna uyğun dilin digər emosional elementləri yazıçı və ya natiqin duyğularını aşkara



çıxarır. Ancaq ifadəli elementlər isə duyğuların birbaşa təzahürü deyil, sadəcə həqiqi duyğuların əks-sədalarıdır. Bu elementlər oxucunun şüurunda ortağ təcrübəni oymatmaq üçün hazırlanmışdır [41, s.26].

İfadəlilik emosionallıqdan daha geniş bir anlayışdır. Emosionallıq ifadəliliyin ayrılmaz hissəsidir və ifadə kateqoriyasında üstünlük təşkil edir. Ancaq dildə elə kütləvi informasiya vasitələri var ki, onlar cümlənin və ya söyləmin müəyyən sadəcə bir hissəsini vurğulayırlar. Bu elementlər duyğuların oyanmasında iştirak etmirlər, ancaq sözün şifahi aktualaşdırılması məqsədinə xidmət edirlər. Məsələn, “It was in July 1975 that the cosmos experiment of a joint American-Soviet flight took place” (“1975-ci ilin iyulunda Amerika-Sovet ortağ kosmos uçuşunun təcrübəsi həyata keçdi”) cümləsi sintaktik vasitələrlə məntiqi cəhətdən vurğulanır. Aşağıdakı cümlələrdə də bunu müşahidə edə bilərik:

- 1) “He was *extremely* unpleasant person” – O, son dərəcə xoşagəlməz bir insan idi.
- 2) “*Never will he go to that place again*” – O, bir daha heç vaxt o yerə getməyəcək.
- 3) “*In rushed* the soldiers” – Əsgərlər tələsdi.
- 4) “It took us a *very, very* long time to get there” – Oraya çatmağımız çox-çox uzun vaxt aldı.

Birinci cümlədə ifadəlilik leksik vasitələrlə - “*extremely*” sözü ilə - əldə edilir. İkinci və üçüncü cümlələrdə ifadəlilik siktaktik vasitələrlə, inversiyanın müxtəlif növləri ilə həyata keçirilib. Dördüncü cümlədə isə vurğu “*very*” sözünün təkrarı ilə elə hala gətirilir ki, bu da özlüyündə cümləni gücləndirmək üçün istifadə edilən vasitələrdən biridir.

Lakin bu cümlələrdə isə:

- 1) “*Isn't she cute*” – O, çox sevimli deyilmi!
- 2) “*Fool that he was*” – O, axmaq idi!
- 3) “*This goddam window won't open*” – Lənətə gəlmiş pəncərə acılmayacaq!
- 4) “*We buddy-buddied together*” – Biz çox yaxın dost idik.

5) “This *quickie* tour didn’t satisfy our curiosity” – Bu tələsik edilən tur marağımızı təmin eləmədi.

Natiqin hissini müəyyən təsəvvürlərini oyadan elə elementlər də var ki, onlar müsbət və mənfi emosionallığı da nümayiş etdirir. Birinci və ikinci cümlələrdə bu təsiri oyadan sintaktik vasitələr mövcuddur. Üçüncü və dördüncü cümlələrdə leksik vasitələr, “goddam”, “buddy-budied”, istifadə olunub. Beşinci cümlədə isə morfoloji vasitə, “-ie” şəkilçisi, qeyd olunub [41, s.26-27].

İfadə vasitələri və üslubi vasitələr arasında sintaktik variantlara daha tez-tez rast gəlmək mümkündür: paraqraf, cümlə nümunələri və digər sintaktik ifadə vasitələri paralel konstruksiyalar, klimaks, ritorik suallar, litotalar və s. üslubi sintaktik vasitələrin yaradılmasına xidmət edə bilər.

İfadə vasitələri və üslubi vasitələr çoxfunksiyalıdır, yəni eyni üslubi modellər və ya ifadə variantları fərqli üslub məqsədləri üçün istifadə edilə bilər.

Üslubiyyatda müxtəlif növ nitq aktlarında praqmatik məqsədlər üçün istifadə olunan dil vasitələrini öyrənmək, müəyyən təsirə səbəb olmaq, natiqin istədiyi effekti əldə etmək ifadə və üslubi vasitələrin məqsədlərinə daxildir [56, s.91].

Qeyd etmək lazımdır ki, məntiqi və emosional vurğu arasında kəskin bir fərq qoymaq həmişə mümkün deyil. Nəticədə onlar çox zaman üst-üstə düşür. Çox güclü bir məntiqi vurğu emosional elementlərlə ifadə olunmuş bir cümləni rəngləndirə bilər, nəticə olaraq, həm məntiqi həm də emosional ifadəlilik əldə edilmiş olar. Lakin bu elementlər, eyni zamanda, həddindən açıq bir vəziyyətdə bir-birinə qarşı qoyulur.

Araşdırılan fərqliliklərdən və oxşarlıqlardan sonra ifadə vasitə anlayışını təyin etmək mümkündür. İfadə vasitələri qüvvətləndirici bir sistem olaraq məntiqi və ya emosional cəhətdən müəyyən bir dilin fonetik, morfoloji, söz yaratma, leksik, frazeoloji və sintaktik formalarıdır. Sosial olaraq istifadə olunan bu ifadə vasitələri fonetik, qrammatik, leksik və sintaktik cəhətdən müəyyən bir cümləni və yaxud da sözləmi qüvvətləndirmək və vurğulamaq bacarığına malikdirlər. Bir çox lüğətlər və digər mənbələrdə onları “gücləndirici, qüvvətləndirici” kimi qeyd ediblər. Bəzi hallarda onlar sinonimlər kimi də işlədilə bilər. Məsələn, aşağıdakı cümlələr müqayisə edilir:

1) “He shall do it!” = “I shall make him do it.”

( O, bunu edəcək! = Mən onu bunu etməyə məcbur edəcəm.)

2) “Isn’t she cute!” = “She is very nice, isn’t she?”

( O, çox sevimli deyilmi! = O, çox sevimlidir, elə deyilmi?) [41, s.27]

İfadəliliyə tərtibli vasitələr ilə bir sıra cümlələrdən ibarət sintaktik bütövlərdə və bəndlərdə də nail olmaq olar. Bu proses sintaktik vasitələr bölməsinə aiddir.

Qədim dövrlərdə də üsluba nitq əlaməti kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə nitqi bəzəyən elementlər haqqında təlim kimi qiymətləndirmişlər [7, s.104].

Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə və başqa görkəmli nümayəndələri bədii və rəsmi üslubun müxtəlif sahələri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər [7, s.104].

Hər bir sahənin, hər bir elmin öz üslubu olduğu kimi nitqin və bu nitqdə istifadə olan vahidlərin də öz üslubları mövcuddur. Nitqi daha rəngarəng və təsirli etmək üçün ona müxtəlif dil vahidlərini əlavə edirik ki, bu da üslubi vasitələr və ya ifadə vasitələri adlanır. Bu üslubi vasitələrə dilin bədii qatında, yəni dilin bədii üslubunda rast gəlmək mümkündür. Bədii üslubda terminlər işlənmir, çünki burada əsas şərt bədiiliyi və obrazlılığı aşkar etməkdir.

İfadəni vurğulamaq və ya ifadəli etmək müəyyən bir dilin ifadə vasitələrinin əsas xüsusiyyətlərinə daxildir. Bu vasitələrə dilin bütün səviyyələrində rast gəlmək mümkündür- fonetik, qrafik, morfoloji, leksik və ya sintaktik.

İfadə vasitələrin və üslubi fiqurların ortaq cəhətləri çoxdur, lakin onları sinonim adlandırmaq düzgün deyil. Deyə bilərik ki, üslubi vasitələrin hamısı ifadə vasitələrinə aiddir, amma bütün ifadə vasitələrini üslubi vasitə kimi qəbul etmək mümkün deyil. Qısa və güclü tələffüz, səs səviyyəsi, uzantı, məntiqi vurğu, və fasilə kimi fonetik hadisələr üslubi vasitələr olmadan belə ifadə edici xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilirlər. Beləliklə, ifadə vasitələri adlanan termin üslubi vasitələrdən daha geniş anlayışa mənsubdur.

Hər hansı müəyyən bir dilin ən güclü ifadə vasitəsi fonetik ifadə vasitələridir. İnsanın səsi başqa heç bir vasitənin əldə edə bilmədiyi incə mənə nüanslarını ifadə edə bilər. Səs, ahəng, vurğu, fasilə, müəyyən hecaların ixtisarı, pıçıldamaq, mahnı

oxumaq tərzini və səsdən istifadə etməyin başqa üsulları müəyyən bir sözü və ya ifadəni məntiqi və emosional olaraq vurğulamaq və gücləndirmək üçün digər vasitələrdən daha təsirli olur. Dilin fonetika sahəsində vurğu intonasiyasının nümunələri işlənilib hazırlansa da, bu günə qədər onların az bir hissəsi araşdırılıb istifadə olunur.

Paradoksal olaraq görünərsə də, səsin özünəməxsus istifadəsinə əsaslanan bu vasitələrin bir çoxu dilçilik sahəsində qadağandır. Ancaq bütün bu vasitələrin ətrafı olaraq öyrəniləndiyi yeni bir elm- “paralinguistics” (“paralinqvistika”)- ortaya çıxdı. Bu kitabın müəllifi sadalanan bütün vokal xüsusiyyətlərin dilin fonetik quruluşunun qanuni üzvləri kimi tanınması tərəfdarıdır və buna görə də “paralinqvistika” termininin ortadan qaldırılmasının lazım olduğu qənaətinə gəlir [41, s.28].

Professor Seymour Chatman “phonostylistics” (“fonostilistika”) terminini təqdim edərək “müəllifin müəyyən bir dilin fonologiyasında normal fonetik tələblərin məhdudlaşdırmaq yollarını öyrənmək” məqsədini irəli sürür [40, p.34]. Buradan da belə başa düşülür ki, fonetik ifadə vasitələri və xüsusilə də fonetik üslubi vasitələr “fonetik sistemin normal tələblərindən” yayınmaq və onlardan kənara çıxmaq üçün deyil, verilən mətnə səciyyəvi olanı aktualaşdırmaq üçün bir yoldur. Nitqin uzantısı, pıçılıq və s. bu kimi səslə hadisələr ahəng, vurğu və melodiya ilə eyni səviyyədə olan fonemik sistemin bir hissəsi olaraq qəbul edilməlidir.

İngilis dilinin morfoloji ifadə vasitələri ilə bağlı bəzi ilkin anlayışlara keçərək onu qeyd edə bilərik ki, bu vasitələr ifadə qabiliyyətinə aid edilə biləcək olduqca məhdud variantları oxuculara təqdim edir. Ancaq bəzi vasitələr də mövcuddur ki, özlərinin adi qrammatik funksiyaları vasitəsilə vurğulamaq qabiliyyətinə malikdirlər və bununla da ifadə vasitələrinə qədər yüksələ bilirlər. Buraya, məsələn, *shall* köməkçi feilinin ikinci və üçüncü şəxslərdə işlədilməsi, bəzi təyini əvəzlilərin (*those, them*) vurğulayıcı mənada ifadə edilməsi, bəzi nominalizasiya halları aiddir [41, s.28].

Kiçildici şəkilçilər kimi morfoloji formalar ifadəli təsir göstərə bilər, məsələn, *girlie, piggy, doggy* və s. Müəllifin nitqində olan sözlərin gözlənilməz istifadəsi də morfoloji ifadə vasitələrinin digər bir nümunəsidir. Məsələn:

-“*He gласnsted his love affair with this movie star*” (O, film ulduzu ilə olan eşq münasibətlərini gizlətdi) [50, s.34].

Söz yaratma vasitələri arasında bəzi semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini gücləndirərək ifadəni daha dərinləşdirmək və vurğulamaq üçün xidmət edən çoxlu formalar tapmaq mümkündür. Buna nümunə olaraq qeyd etmək olar ki, kiçikləşdirici şəkilçilər, -y (-ie), -let, sözlərə bir qədər emosional rəng qatır, məsələn, ‘*dearie*’, ‘*sonny*’, ‘*auntie*’, ‘*streamlet*’. Həmçinin, məhsuldar olmayan şəkilçilərlə və ya Yunan mənşəli köklər ilə əmələ gələn neologizmlərə və digər sözlərə də müraciət etmək mümkündür, məsələn, ‘*mistressmanship*’, ‘*cleanorama*’. Bəzi şəkilçilər o qədər ifadəli bir güc qazandı ki, onlar artıq ayrı-ayrı sözlər kimi fəaliyyət göstərməyə başladılar, məsələn, ‘*isms*’, ‘*ologies*’ [41, s.28-29].

Xüsusi qrammatik formalar və sintaktik nümunələr də var ki, ifadəlilik qabiliyyətinə malikdir, məsələn, “I do know you! I’m really angry with that dog of yours! If only I could help you!” (Mən səni tanıyıram! Sənin itinə həqiqətən qəzəblənirəm! Kaş sənə kömək edə biləydim!) [50, s.34].

Leksik səviyyədə daxili ifadə qabiliyyətinə görə xüsusi bir təbəqə təşkil edən çoxlu sözlər var. Yalnız emosional mənaya malik olan sözlər (nidalar), həm həqiqi həm də emosional mənə daşıyan sözlər (epitetlər) və iki mənaya malik olan sözlər mövcuddur ki, onlara denotativ və konnotativ mənəli sözlər (love, hate, sympathy), jarqon, vulqar, poetik və ya arxaik təbəqələrə aid olan sözləri misal göstərə bilərik. Bu sözlərin ifadə və təsirlilik gücünə, xüsusən də neytral lüğətlə müqayisə edildikdə, tərəddüd etmək olmaz.

Leksik ifadə vasitələri xüsusi qüvvətləndirici bir qrup tərəfindən təsvir oluna bilər- *terribly*, *absolutely* və s., və ya ifadəli işlənən zaman məntiqi mənasını qoruyub saxlayan sözlər: “*It was very special evening*” (Çox xüsusi bir axşam idi.) [50, s.34].

Ümumiyyətlə hər növə malik sabit söz birləşmələri (frazeoloji vahidlər) təsirlilik və ifadə qabiliyyətinə malikdir. Sabit söz birləşmələri, atalar sözləri, kəlamlar emosional baxımdan nitqi vurğulamağa xidmət edən xeyli sayda dil vahidindən ibarətdir. Bu ifadələrin gündəlik dildə istifadə edilməsi onların təqdim etdikləri subyektiv emosional rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir.

Burada qeyd edilməlidir ki, danışiq dilinin ümumi emosional xarakterinə görə hər cür ifadələrin gündəlik nitqdə istifadəsi qanunauyğundur. Bu ifadələr sanki insan ünsiyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Lakin onların gündəlik nitqdə istifadəsindən fərqli olaraq yazılı mətnlərdə bu ifadələrin qəsdən işlədilməsinin müəyyən bir məqsədi var. Buna görə də yazılı mənbələrdə onların təsirlilik və ifadə qabiliyyəti asanlıqla ön plana çıxır. Sabit söz birləşmələri nitqi canlandırmaq üçün istifadə olunan köhnə vasitələrdir, lakin bu birləşmələr yazılı mətnlərdə daha qənaətlə və daha seyrək istifadə edilir. Gündəlik nitqdə tez-tez belə ifadələr eşidilə bilər: “Well, it will only add fuel to the fire” (“Bu yalnız yanan oda yanacaq əlavə edəcək”) cümləsi faktiki olaraq “It will only make the situation worse” (“Vəziyyəti daha da pisləşdirəcək”) mənasına sinonimdir [41, s.29].

Nəhayət, sintaktik səviyyədə bir çox quruluş mövcuddur ki, onlar sinonim neytrallara qarşı qoyulduqda müəyyən dərəcədə məntiqi və ya emosional vurğunu aşkar etmək mümkündür. İfadə vasitələri ilə üslubi vasitələri fərqləndirmək üçün ifadə vasitələrinin konkret dil faktları olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bu vasitələr müəyyən dil dərsləklərində öyrənilir, lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi qrammatiklər bu keyfiyyətlərin dil nəzəriyyəsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını düşündükləri üçün əsərlərindən ifadəli olan bütün ünsürləri çıxardılar [41, s.29].

Baxmayaraq ki, bir çox tətbiqlər üslubi mənələrdən istifadə edir, lakin onların heç də hamısını üslubi vasitələr sayılmırlar. İstənilən dil sisteminin üslubi şəkildə istifadəsinin praktiki olaraq sonsuz imkanları vardır. Leksik, yəni ilkin mənanın olması və mətndaxili mənanın qazanılması hər hansı bir dil hissəciyinin üslubi vasitə səviyyəsinə yüksəlməsi üçün qeyd olunan əsas şərtlərə daxildir. Hətta çox vaxt onların istifadə edilməməsi belə üslubi vasitənin görünməsi üçün lazımi şəraiti yarada bilər. Lakin bu şərtlər üslubi vasitənin yaranması üçün vacib olan elementlərdən biridir. Yalnız ikili mənə tətbiqini həyata keçirən yeni bir dil vahidi fərqli situasiyalarda dəfələrlə işlənəndən və təcrübədən keçəndən sonra üslubi vasitə kimi istifadə oluna və üslubi vasitələr siyahısına qeyd oluna bilər.

Buna görə də müəyyən bir bədii effekt əldə etmək üçün meydana çıxan bədii mənə ilə üslubi ifadələr işlənmiş və artıq hamı tərəfindən məlum olan mücərrəd mənə

arasında fərq qoyulmalıdır. İngilis dilinin qrammatikasında bir çox bədii mənada işlədilən dil vahidləri mövcuddur. Lakin onların çoxu hələ də systemsiz qaldıqları üçün və indiyə qədər qeyri-sabit istifadə edildiyinə görə üslubi vasitə səviyyəsinə qaldırılmamışdır. Onlar sanki üslubi vasitə adını almadan və bu sistemə daxil edilmədən istifadə olunurlar.

İndiyə qədər üslubi vasitələr ümumi dil sisteminin qanuni üzvləri olaraq tam şəkildə tanınmamışdır. Bu, əsasən qrammatik nəzəriyyənin mükəmməl və son dərəcə sərt dil qaydaları ilə təşkil olunmasına bağlıdır [41, s.32].

## **1.2 Leksik-üslubi vasitələr**

Üslubi vasitə semantik və struktur xüsusiyyətlərinin birləşməsindən əmələ gələn bədii modeldir. İ.R.Qalperin tez-tez istifadə edilən bir dil vahidi üslubi fiqura çevrildikdə bu üslubi vasitəni istehsalçı model adlandırır. Beləliklə deyə bilərik ki, bəzi ifadə vasitələri daha mücərrəd bir forma və ya formalar toplusunu təqdim edən üslubi vasitələrə çevrilmişdir. Üslubi vasitə ümumi bir semantik mənanı müəyyən edən bir dil forması ilə birləşərək üslubi təsir göstərir. Bu ifadəli bir məqsəd üçün istifadə olunan alqoritmə bənzəyir. Məsələn, sözlərin kontekstual mənalарının qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri və ya toqquşması metafora, metonimiya və ya ironiya kimi üslubi vasitələri meydana gətirəcəkdir [50, s.35].

Qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti bənzətmə (təbiətə oxşarlıq), yaxınlıq (zaman, yer, münasibət yaxınlığı) və ya təzad, ziddiyyət ola bilər. Müvafiq olaraq bənzətmə prinsipinə metafora, yaxınlıq prinsipinə metonimiya, ziddiyyət prinsipinə isə ironiya əsaslanır.

Prof.Qalperin tərəfindən irəli sürülən təsnifat anlaşılın və çox detallı təşkil olunmuşdur. Onun 1971-ci ildə nəşr olunmuş “Stylistics” adlı kitabında ifadə vasitələrin və üslubi vasitələrin səviyyələrinə görə aşağıdakı bölmələri var:

1. Fonetik ifadə və üslubi vasitələr
2. Leksik ifadə və üslubi vasitələr
3. Sintaktik ifadə və üslubi vasitələr

*Fonetik ifadə və üslubi vasitələr.* Birinci qrup əsasən dilin fonetik imkanı və səslərin fərqli estetik funksiyalarından bəhs edir. İ.R.Qalperin bu qrupa aşağıdakı vasitələri aid edir:

- 1) onomatopeya (ing. onomatopoeia) (vasitəli və vasitəsiz): *ding-dong, bam! buzz!*;
- 2) alliterasiya (ing. alliteration) (ilkin qafiyə): *Steve saves seven seagulls* (Stiv yeddi qağayı saxlayır);
- 3) qafiyə (ing. rhyme) (tam, natamam, mürəkkəb, sadə, daxili və xarici qafiyələr), Həmçinin bənd qafiyələri də (stanza rhymes) buraya daxildir;
- 4) ritm (ing. rhythm) [50, s.50-51].

*Leksik ifadə və üslubi vasitələr.* Bu vasitə bölməsində üç böyük yarımbölmə var və hər biri sözün və ya ifadənin semantik mahiyyəti ilə məşğul olurlar. Lakin hər bir bölmə üçün bölmələrin seçilməsi meyarları fərqlidir və müxtəlif semantik prosesləri təqdim edir.

I. Birinci yarımbölmədə təsnifat prinsipinin əsas mahiyyəti sözün müxtəlif mənalarının qarşılıqlı təsiridir: lüğət, kontekstual, törəmə, nominal və emosional. Leksik vasitələrin ifadə təsiri sözün lüğəti, mətdaxili və ya məntiqi, ilkin və ya törəmə mənalarının ikili ziddiyyəti ilə əldə edilir.

A. Birinci qrupa lüğət və mətdaxili mənalarının qarşılıqlı təsirinə əsaslanan vasitələr daxildir:

*istiara* (ing. metaphor): “*Dear Nature is the kindest Mother still*” – Əziz Təbiət ən mehriban anadır. (Byron)

*metonimiya* (ing. metonymy):

Qərargah, kürsü və qanun

Zəngin adamın oğulları üçün havayıdır [50, s.51].

*kinayə* (ing. irony): “*A pilot has a fear of heights*” – Pilotun yüksəklik qorxusu var. Bu vəziyyət ironikdir, çünki təyyarə pilotları vaxtlarının çoxunu işdə yüksəklikdə keçirirlər [84].

B. İkinci qrup ilkin və törəmə mənaların qarşılıqlı təsirinə əsaslanan vasitələri birləşdirir:



*polisemiya* (ing. polysemy): “*Massachusetts was hostile to the American flag, and she would not allow it to be hoisted on her State House*” – Massachusetts Amerika bayrağına düşmən idi və onun Dövlət Binasında qaldırılmasına icazə verməzdi [50, s.50-51].

*zyuqma və pan* (ing. zeugma and pun): “*Friends, Romans, countrymen lend me your ear*” – Dostlar, Romalılar, həmvətənlər mənə qulaq asın (William Shakespeare) [85].

C. Üçüncü qrup məntiqi və emosional mənaların ziddiyyətinə əsaslanan vasitələrdən ibarətdir:

*nida və nida sözləri* (ing. interjections and exclamatory words):

“*Ah present life is but an interjection An ‘Oh’*

*or ‘Ah’ of joy or misery.*

*Or a ‘Ha! ha!’ or ‘Bah!’ – a yawn or ‘Pooh!’*

*Of which perhaps the latter is most true”* [81, s.182].

*epitet* (ing. epithet): “*a wed-matched*”, “*fairy-balanced give-and-take couple*”.

(*Dickens*)

*oksimoron* (ing. oxymoron): “*peopled desert*”, “*populous solitude*”, “*proud humility*” (*Byron*) [50, s.52].

D. Dördüncü qrup məntiqi və nominal mənaların qarşılıqlı təsirinə əsaslanır və buraya daxildir:

*antonomiya* (ing. ontonomasia): “*Mr.Facing-Both-Ways does not get very far in this worl.*” (*The Times*) [50, s.52].

II. İ.R.Qalperinə görə ikinci böyük yarım bölməni ayırd etmək birincidən tamamilə fərqlidir və mətndə eyni anda mövcud olan iki leksik mənənin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Bu cür qarşılıqlı əlaqə təsvir olunan obyektin müəyyən bir xüsusiyyətinə xüsusi diqqət çəkməyə kömək edir. Bu bölməyə aşağıdakılar aiddir:

*bənzətmə* (ing. simile): “*treacherous as a snake*” (ilan kimi xain), “*faithful as a dog*”(it kimi sadıq), “*slow as a tortoise*” (tıspağa kimi astagəl).

*perifraz* (ing. periphrasis): “*a gentleman of the long robe – a lawyer*” (uzun xalatlı bir bəy – vəkil), “*the fair sex*” – *women* (ədalətli cins – qadınlar) [50, s.53].

*evfemizm* (ing. euphemism): *passed away, lost, gone – death or dying* (dünyasını dəyişmək, rəhmətə getmək – ölmək) [85].

*hiperbola, şişirtmə* (ing. hyperbole): “*The earth was made for Dombey and Son to trade in and the sun and the moon were made to give them light*” – Yer kürəsi Dombey və oğlunun ticarət etməsi üçün, günəş və ay isə onlara işıq vermək üçün yaradılmışdır (Dickens) [50, s.53].

III. Üçüncü bölmə sabit söz birləşmələrinin məndaxili qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir:

*klişelər* (ing. cliches): *clockwork precision* (qurulan dəqiqlik), *crushing defeat* (sarsıdıcı məğlubiyyət).

*atalar sözləri və məsəllər* (ing. proverbs and sayings): “*Come! he said, milk’s spilt*” – Gəl! o dedi, olan oldu. (Galsworthy)

*epigramlar* (ing. epigrams): “*A thing of a beauty is a joy for ever*” – Güzəl bir əşya əbədi bir sevinçdir. (Keats)

*sitatlar* (ing. quotations): “*He said, ‘that all is vanity’*” – O dedi, ‘hamısı boş şeydir’. (Byron)

*eyhamlar* (ing. allusions): “*Shakespeare talks of the herald Mercury*” – Şekspir müjdəçi Merkuri haqqında danışır. (Byron)

*sabit söz birləşmələrinin parçalanması* (ing. decomposition of set phrases): “*You know which side the law’s buttered*” – Qanunun hansı tərəfə əyildiyini bilirsiniz (Galsworthy) [50, s.53].

*Sintaktik ifadə və üslubi vasitələr*. Sintaktik ifadə və üslubi vasitələr paradiqmatik deyil, sintaqmatik və ya struktur vasitələrdir. Sintaktik vasitələri təyin edərkən İ.R.Qalperin aşağıdakı müddəanı irəli sürür: struktur elementlərin öz müstəqil mənaları var və bu mənə leksik mənaya təsir edə bilər. Bununla belə, bu xüsusiyyət bəzi leksik vahidlərə xüsusi bir məndaxili mənə verə bilər [50, s.54].

Sintaktik üslubi vasitələri qruplaşdırmaq üçün aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur:

- cümlə hissələrinin bir-birinə yanaşması;
- hissələrin birləşməsi;
- danışıq quruluşlarının özünəməxsus istifadəsi;
- struktur mənanın ötürülməsi [50, s.54].

Yanaşma prinsipi əsasında qurulmuş vasitələr:

*inversiya* (ing. inversion): “Dünən gecə mən gələndə sən yox idin”. İversiyalar şeirlərdə öz təsirliliyini daha çox biruzə edir, məsələn:

“Vətəninin qüruru olanda kor, qoca və tənha,  
Keşiş, kölə və libertisid,

Bir çox iyrənc ayınlə tapdalandı və lağa qoyuldu...” [79, s.269 ]

*palçalanmış mənalər* (ing. detached construction): “*She was lovely, all of her – delightful*” – O, bütövlükdə səmimi idi – cazibədar idi.

*paralel konstruksiyalar* (ing. parallel constructions):

“*The seeds ye sow – another reaps,  
The robes ye weave – another wears,  
The arms ye forge – another bears*” [50, s.54].

(Shelley)

“Əkdiniz toxumları – başqası biçir,  
Toxuduğunuz xalatlari – başqası geyinir,  
Hazırladığınız silahları – başqası daşıyır”

*xiazm* (ing. chiasmus):

“*In the days of old men made manners  
Manners now make men*” [50, s.55].

(Byron)

“Qədim zamanlarda kişilər qaydalar hazırlayırdılar  
İndi qaydalar kişiləri yaradır”

*təkrar* (ing. repetition): “*Give a man a fish and he will eat for a day. Teach a man to fish and you feed him for a lifetime*” – Bir adama bir balıq ver, bir günə yeyər. Bir adama balıq tutmağı öyrət və onu bir ömür bəslə [85].

*sadalamaq* (ing. enumeration): “The principle production of these towns... appear to be soldiers, sailors, Jews, and officers” – Bu şəhərlərin əsas əhalisini əsgərlər, dənizçilər, yəhudilər və zabitlər təşkil edir. (Dickens)

*fasilə* (ing. suspense):

“*Know ye the land where the cypress and myrtle...*

*Know ye the land of the cedar and vine...*

*Tis the dime of the East – tis the land of the Sun.*”

(Byron)

Sər və mirvanın olduğu ölkəni tanıyın...

Sidr və üzüm diyarını tanıyın...

Bura Şərqi xəzinəsidir – bura Günəş diyarıdır.

*klimaks* (ing. climax): “*They looked at hundred of houses, they climbed thousands of stairs, they inspected innumerable kitchens*” – Onlar yüzlərlə evə baxdılar, minlərlə pilləkən qalxdılar, saysız-hesabsız mətbəxləri yoxladılar. (Maugham)

*antitezis* (ing. antithesis): “*Youth is lovely, age is lonely. Youth is fiery, age is frost*” – Gənclik gözəldir, qocalıq tənhalıqdır. Gənclik alovlandır, qocalıq şaxtadır (Longfellow) [50, s.55].

Hissələrin birləşmə prinsipinə əsaslanan vasitələr:

*asindeton* (ing. asyndeton): “*Without looking, without make a sound, without talking*” – Baxmadan, səs çıxarmadan, danışmadan [85].

*polisindeton* (ing. polysyndeton): “*The heaviest rain, and snow, and hail, and sleet, could boast of the advantage over hint in only one respect*” – Ən güclü yağış, qar, dolu və sulu qar yalnız bir üstün xüsusiyyətinə görə də öyünə bilər. (Dickens)

*cümlə boşluğu* (ing. gap-sentence link): “*It was an afternoon to dream. And she took out Jon’s letters*” – Günorta çağı idi. Və o, Conun məktublarını götürdü (Galsworthy) [50, s.56].

Danışiq quruluşlarının özünəməxsus istifadəsi ilə birləşdirilmiş vasitələr:

*ellipsis* (ing. ellipsis): “*Nothing so difficult as a beginning, how soft the chin which bears his touch*” [50, s.56].

(ing. aposiopesis):

*“I will have revenges on you both  
That all the world shall – I will do such things –  
Whay they are yet, I know not; but they shall be  
The terrors of the world!”*

*(William Shakespeare)*

Hər ikinizdən qisas alacağam  
Bütün dünya – mən belə şeylər edəcəyəm –  
Hələ bunlar nədir, bilmirəm; amma onlar olacaq  
Yerin dəhşətləri! [85]

*povest sualı* (ing. question in the narrative): *“Scrooge knew he was dead? Of course he did. How could it be otherwise?”* – Skruc onun öldüyünü bilirdi? Əlbəttə, bilirdi. Başqa cür necə ola bilərdi? (Dickens)

*təqdim olunan nitq* (ing. represented speech): *“Over and over he was asking himself, would she receive him?”* – Dəfələrlə özünə sual verirdi ki, o onu qəbil edərdimi?

Struktur mənanın ötürülməsi prinsipinə əsaslanan vasitələr:

*ritorik suallar* (ing. rhetorical questions): *“How long must we suffer? Where is the end?”* – Nə qədər əziyyət çəkməliyik? Bunun sonu haradadır? (Norris) [50, s.56].

*litotalar/kiçiltmələr* (ing. litotes): *“I do not speak of what I can not praise”* – Tərənnüm edə bilməyəcəyim şeylərdən danışmıram (Johann Wolfgang Von Goethe) [85].

Üslubi vasitələrin səviyyələrindən biri olan leksik-üslubi vasitələr aşağıdakı xüsusiyyətləri meydana çıxarır:

- 1) Müxtəlif leksik mənaların qarşılıqlı əlaqəsi;
- 2) Təsvir edilən hadisənin xarakterik xüsusiyyətlərinin qüvvətlənməsi;
- 3) Qarşılıqlı əlaqə ( fərqli üslub baxımından sözlərin qəsdən qarışdırılması və yaxud da bir-birini əvəz etməsi).

Burada üç qrup modelinin hər birinin təbiətinə, üslub funksiyasına və mümkün dərəcədə aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [56, s.94].

*1) Müxtəlif növ leksik mənalardan qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan leksik ifadə və üslubi vasitələr*

Mətdaxili məna dedikdə sözlərin tələffüz edilərkən lüğətlərdə təsbit edilməyən əlavə leksik mənanın qazanılması nəzərdə tutulur. Qazanılmış əlavə leksik məna lüğətdə qeyd olunan, yəni onun həqiqi mənasından o qədər fərqlənə bilər ki, hətta ilkin mənasının əks vahidinə də çevrilə bilər. İki leksik məna - əsas, ilkin və mətdaxili (kontekstual) məna – arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə prosesinə köçürülmə deyilir. Bu proses onun ilkin, lüğət mənasında da gözlənilməz bir dönüşə səbəb olur. Leksik-üslubi vasitələrin təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq mümkündür:

- a) Lüğət və mətdaxili məntiqi mənanın qarşılıqlı əlaqəsi ( metafora, metonimiya, ironiya);
- b) Məntiqi və emosional mənanın qarşılıqlı əlaqəsi (epitet, oksimoron);
- c) İlkin və törəmə mənanın qarşılıqlı əlaqəsi (polisemiya, zyuqma, pan);
- d) Məntiqi və nominal mənanın qarşılıqlı təsiri (antonimiya)

Bu bölgüdə də görüldüyü kimi hər bir təsnifatın özünəməxsus leksik-üslubi vasitələri mövcuddur. Onların hər birinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və hər birinə xüsusi kontekstdən baxılması mümkündür [56, s.94].

- a) Lüğət və mətdaxili məntiqi mənanın qarşılıqlı əlaqəsi nitqdə ən çox istifadə olunan hadisələrdən biridir.

Nəzərdə tutulan hər bir əvəzetmə növü məcaz adlanan üslubi vasitə ilə nəticələnir. Aralarında ən çox istifadə edilən, daha yaxşı tanınan, iki cisim arasındakı əlaqəli bənzərliyə əsaslanan leksik-üslubi vasitə metaforadır.

Aparılan araşdırmalardan məlum olub ki, nominasiya – dil vasitəsi ilə reallığın adlandırılması prosesi – obyektin təqdim edilməsi üçün adlandırılan obyektə xas olan xüsusiyyətlərdən birinin seçilməsi ilə müəyyən olunur. Obyekti təqdim edən seçilmiş xüsusiyyət ilə söz arasındakı əlaqə asanlıqla izlənilə biləcəyi zaman “daxili forma”-nı (inner form) əsas götürmək lazımdır. Bir sözün semantik quruluşu, müəyyən mənada, ifadə etdiyi reallıq hissəsinin xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Beləliklə, həqiqi cisimlər və ya hadisələr arasındakı oxşarlığın onları ifadə edən sözlərin semantik quruluşunda öz əksini tapması təbii hadisədir. Eyni zamanda

bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki sözün ən azı bir ümumi semantik komponenti vardır. Məsələn, Günəş ilə bağlı ümumi semantik komponent onun isti və yuvarlaq olmasıdır.

Metaforanın ifadəliliyi hər iki obyektin – realda adlanan və onun əsl mənada işlənən formasından yaranan obyektlərin eyni vaxtda mövcud olması ilə əmələ gəlir. Beləliklə, hər iki fərqli varlıq üçün ortaq olan bir xüsusiyyətin bənzərliyinə əsaslanaraq adın köçürülmə prosesi baş verir. Eyni zamanda, hər bir varlığın digər xüsusiyyətlərinin mürəkkəbliyi də müqayisə olunur. Əlaqəli obyektlər arasındakı boşluq nə qədər genişdirsə, metafora daha diqqəti çəkən və ifadəli olur.

Əgər metafora canlı və cansız cisimlər arasındakı bənzərliyi ehtiva edirsə, burada subyektləşmə prosesi baş verə bilər, məsələn: “*the face of London*”, “*the pain of the ocean*”.

Bütün üslubi vasitələr kimi metaforalar da yeni, orijinal, şablon, köhnəlmiş, tez-tez təkrarlanan ola bilərlər. Məsələn, “leg of a table” və ya “sunrise” kimi sözlər və ifadələr öz məcazi təsirini və ifadəliliyini itirərək lüğətlərdə işlənir və dildə söz ehtiyatının zənginləşməsi üçün əsas qaynağa çevrilir.

Yazıçı bir obraz təqdim etmək istədikdə onun yaradılmasını tək bir metafora ilə məhdudlaşdırmır, əksinə onun hər bir xüsusiyyətini xarakterizə edən qrup şəklində metaforaları təqdim edə bilər [52, s.48].

Metafora sözlərin ilkin və mətndaxili olaraq iki mənada qəsdən istifadəsidir. Bu cür istifadənin əsasını anlayışların qeyri-müəyyən olaraq bənzərliyidir. Bu oxşarlıq anlayışların mahiyyətində deyil, zehni olaraq bir oxşarlıqdır, buna görə də metafora yalnız müəyyən bir kontekstdə mövcud ola bilər. Məsələn, *The land shouted with grass* (Torpaq çəmənlə birlikdə ağlayırdı) cümləsində *shout* feilinin lüğət mənasına əsaslanan yeni kontekstual mənaları inkişaf etməkdədir- haraylamaq, yüksən səsle ağlamaq [56, s.95].

Metafora bütün nitq hissələri – isimlər, feillər, sifətlər, zərflər tərəfindən təqdim oluna bilər. Məsələn, *England has two eyes, Oxford and Cambridge* (isim); *friendly trees* (sifət); *The night whispered to him* (feil); *They entered the room slender* (zərf) [56, s.96].

Leksik-üslubi vasitə sayılan metafora semantik və struktur olaraq təsnif edilə bilər. Semantik cəhətdən yeni metaforanı şablondan ayırmaq lazımdır. Yeni metaforalarda iki mənənin üst-üstə düşməsi təsəvvürlə nəticələnir. Yeni metaforaların bütün cümləni məcazlaşdıran xüsusi bir qüvvəsi ola bilər, məsələn, ‘There had been rain in the night, and now all the trees were curtseying to a fresh wind...’ (Gecə yağış yağmışdı və indi bütün ağaclar tərəvətli küləklə qıvrılırdı.) Şablon metaforaların mənası dil faktları kimi qismən olsa da hiss olunur və onlar dil sistemində hələdə mövcuddur. Bu ifadələrə daha çox birləşmələrdə rast gəlinir. Məsələn, *a ray of hope; a maze of paths; flood of tears; a shadow of a smile* və s. Yeni metaforaları daha çox emosional nəsrə müşahidə etmək olar. Şablon metaforalar isə daha çox qəzet məqalələrində, natiqlikdə, hətta elmi dildə də ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur [56, s.96].

Metaforanın əsas funksiyası müəllifin fikirlərini dolayısı yolla oxucuya çatdırmaq və ona metaforada gizlənmiş məntəxili mənanın əsas mahiyyətini aşkar etməkdir.

Metonimiya da metafora kimi sözlərin qəsdən iki mənada – lüğət və məntəxili mənada istifadə edilməsidir. Bunun əsasını anlayışların oxşarlığı deyil, onları birləşdirən birləşmələr təşkil edir.

Metonimiya bir əşyanın adının başqa bir məntəxi fikir əlaqəliyi ilə bağlı olan əşya ilə dəyişdirilməsini təmin edən leksik-üslubi vasitədir. Metonimiyanın gücü mücərrəd və ümumiliyin əksi olan konkret və xüsusi keyfiyyətlərin aşkara çıxarılmasına zəmanət verir. Məsələn: *I am reading Pushkin* (Mən Puşkini oxuyuram) yəni *Puşkinin əsərlərini* oxuyuram mənasını ifadə edərək metonimiyanın işlədilməsinə zərurət yaradılmışdır [52, s.114].

Metonimiyaya əsaslanan ən çox yayılmış birləşmələr aşağıdakılardır:

- a) bütövün bir hissəsi (sinekdoxa) (*a fleet of fifty sails*);
- b) nəzərdə tutulan müəyyən bir əşyanın simvolu kimi (*brown shirts = Nazi*);
- c) müəyyən bir tutum ona aid hissəciklərin və ya varlıqların yerinə işlənməsi (*the hall applauded; the kettle has boiled*);
- d) müəyyən bir material ondan hazırlanan əşyanın yerinə işlənməsi (*glasses*);



e) müəllifin əsərlərinin yerinə müəllifin öz adının işlənməsi (*to read Byron*) [56, s.96-97].

Əsl metonimiya, əksər hallarda, bir əşyanın əsas xüsusiyyətlərini həmin əşyanın özü ilə əvəzlənməsi zamanı meydana çıxır, məsələn: *She saw around her ... red lips, powdered cheeks ... and insolent bosoms: "No thanks", said Miss Baker to the cocktails.* (O, ətrafında qırmızı dodaqlar, pudralı yanaqlar, açıq sinələr gördü: "Xeyr, təşəkkür edirəm", xanım Baker içki qarışdırana dedi) [56, s.97].

Qeyd etmək lazımdır ki, metonimiya təsəvvür yaradıcı vasitə olaraq ümumiləşdirilmiş müəyyən obyektlərə aiddir. Bu vasitə bir anlayışın bir xüsusiyyətini və ya əsas keyfiyyətini göstərdikdə onun tam olaraq nəyə işarə verdiyini və nədən söhbət getdiyini anlamaq mümkündür.

Metaforaları və metonimiyaları tərcümə edərkən məcazi mənənin sönməməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Əsl metaforalar tərcümə tələb edir. Daim inkişafda olan metaforalar qısaltıla və ya dəyişdirilə bilsələr də konsepsiya bu dəyişdirilmiş formada qorunmalıdır [56, s.97].

İroniya danışq dilində geniş istifadə olunur və dilin danışq formasında tez-tez intonasiya vasitəsi ilə vurğulanır. Elmi nəsrdə polemik xarakterli əsərlər istisna olmaqla ironiya nadir hallarda istifadə olunur. İroniya danışanın və ya müəllifin subyektiv qiymətləndirməsini ifadə etmək funksiyasına görə publisistik üslubda və bədii əsərlərdə tez-tez rast gəlinən leksik-üslubi bir vasitədir [48, s.29].

İroniya sözlərin nəzərdə tutulan həqiqi mənasından fərqli şəkildə ifadə olunub istifadə edildiyi bir bədii ifadə vasitəsidir. Bu həmçinin gözlənilən bir mənənin tamamilə əksini ifadə edən nitq fiqurudur. Sadə sözlə desək, ironiya ifadə edilən reallığın əksini təşkil edir.

Bütün digər bədii ifadə vasitələr kimi ironiya da bir ifadəyə və ya müəyyən bir fikrə əlavə mənalar gətirir. Ədəbiyyatdakı ironiyalı ifadələr və situasiyalar oxucunun marağını daha da artırır. İroniya ədəbiyyatdakı hər hansı bir əsəri daha maraqlı edir və oxucuları mətnlərin əsas mənalarını anlamaq üçün təsəvvürlərindən istifadə etməyə vadar edir.

Məntiqi və emosional mənənin qarşılıqlı əlaqəsi

Epitet yazıçının təsvir olunan obyektə emosional münasibətini atributiv olaraq ortaya qoyur və ifadəni özünə məxsus ifadə edir. Leksik-üslubi vasitə olan epitet məntiqi və emosional mənaların qarşılıqlı təsirinə əsaslanır [56, s.98].

Epitet obyektin və ya subyektin, fikrin və ya hadisənin daimi və ya müvəqqəti keyfiyyətini ifadə edən və subyektiv qavrayış baxımından xarakterizə edən üslubi vasitədir. Epitet təyinedici sözlə, ifadə, öz birləşməsi və ya bəzən bütöv bir cümlə ilə ifadə oluna bilər. Bu üslubi vasitə hər zaman emosional bir fikir və ya məna daşıyır. Emosional məna ya sözün və ya ifadənin ilkin mənasını müşayiət edə bilər, ya da müstəqil olaraq mövcud ola bilər [48, s.30].

Epitətlər semantik və struktur baxımından təsnif edilə bilər. Semantiki olaraq, orijinal və şablon epitetləri ayırd etmək olar. Şablon epitetlər tez-tez təkrarlandıqca subyektiv emosional elementini itirirlər: *cut-throat competition; cold-blooded murder; heartburning smile; a smashing blonde; a killing news; the yellow moon of the face*. Struktur olaraq epitetlər sadə və mürəkkəb ifadələr ola bilər: *a lipstick smile; a cheesy music; a homecoming party; the-sunshine-in-the-breakfast-room smell; a-gay-to-hell-with-you face; a-never-tell-me-about-it smile* [56, s.98].

Epitetin digər quruluşlu bir növü isə “of” ilə işlənən ismi ifadə edən tərs epitetlərdir: *the frosted wedding-cake of the ceiling; a shadow of a garage; a dog of a fellow; a bull of a man; a chit of a girl; a deuce of a job*. Ümumiyyətlə tərs (və ya köçürülmüş) epitetlər mahiyyət etibarilə məcazdır [56, s.99].

İnsanın vəziyyətini izah edən məntiqi xüsusiyyətlər cansız bir cismə köçürüldükdə müəyyən bir emosional rəng əldə edir, məsələn; *unbreakfasted morning; a disapproving finger; a talkative glass; a looking forward toe* [56, s.99].

Vurğu, ritm, enfoniya məqsədləri ilə təyin olunan epitetlər cüt və ya ardıcıl olaraq istifadə edilə bilər: “*She was handsome and horrible*” – O, yaraşığı və vahiməli idi. (bir cüt alliterativ epitet) [56, s.99].

Oksimoron epitetin bir növüdür. Bu, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iki anlayışın bir yerdə istifadə edilməsi və bu şəkildə yaradılmış leksik-üslubi vasitədir. Burada iki məntiqi mənanın bir emosionala köçürülməsi hadisəsinə təsadüf edilir: *crowded*

*loneliness; the people desert; the lowest skyscraper; the great shrimp; sweet sorrow; a charming rascal; a noble rascal; shouted silently; an ugly beauty* və s. [56, s.99].

Oksimorondakı söz birləşməsinin komponentləri aralarındakı ziddiyyətdən asılı olmayaraq vahid bir anlayış meydana gətirir. Oksimoron bir anlayışın məcazi xarakteristikasını vermək, daxili mürəkkəb mahiyyətini açmaq üçün istifadə olunur [48, s.36].

Oksimoron birləşmələr tez-tez işləndikdə üslub keyfiyyətlərini itirir və tədricən qüvvətləndirici ilə tanınan söz birləşmələri qrupuna daxil ola bilirlər, məsələn: *awfully nice; terribly sorry* və s. Üslubi vasitələr qrupuna nidalar və nida sözləri daxil edilə bilər [56, s.99].

#### b) İlk və törəmə mənaların qarşılıqlı təsiri

Bu cür qarşılıqlı əlaqə çoxmənəli sözlərin quruluşuna quruluşuna aiddir. Çoxmənəlilik bir termin kimi bir sözün birdən çox obyekt irəli sürmə qabiliyyətini ifadə edir. Bir sözün eyni anda iki mənəni ifadə etmə qabiliyyəti aşağıdakı leksik-üslubi vasitələrdə geniş istifadə olunur.

Zyuqma və pan eyni vaxtda iki və ya daha çox mənənin bədii və ya məcazi mənada işlənməsini nəzərdə tutan üslubi vasitələrdir. Bu vasitələr daha çox yumor effekti yaratmaq üçün istifadə edilir. Zyuqma və pan arasındakı fərq onların quruluşlarındadır. Zyuqma anlayışı daha məhduddur və burada eyni anda iki mənada işlədilən söz təkrarlanmır, məs: *She lost her heart and necklace* – O, ürəyini və boyunbağını itirdi; ... *in a voice as low as his intention* – niyyəti kimi alçaq səslə və s. [56, s.100].

Zyuqmanın əsas üslub funksiyası daha bədii və bariz bir təsvir əldə etməkdir. Bu leksik-üslubi vasitə bədii əsərlərdə tez-tez yumoristik və ya satirik bir təsəvvür yaradır.

Pan daha müstəqildir. Bu üslubi vasitə daha geniş bir mətnə ifadə oluna bilər və burada iki mənada işlədilən söz təkrarlana bilər, məsələn: *“Did you hit a woman with a child?” “No, Sir, I hit her with a stick”*; *“ I shall find you out, Sir. Rather you found me out that found me in ”*; *“Lora, plunging at once into privileged intimacy and into the middle of the room”*; *“ You have always told me it was Ernest. I’ve*

*introduced you to everyone as Ernest. You look as if your name was Ernest. You are the most earnest-looking person I ever saw in my life” (O.Wilde)*

Zyuqma və pan leksik-üslubi vasitələr əksər hallarda tərcümə olunmur, çünki ingilis və rus dillərində çoxmənalı və omonim sözlərin semantik quruluşları çox vaxt dəqiq olaraq öz uyğun variantını tapa bilmir [56, s.100-101].

### c) Məntiqi və nominal mənənin qarşılıqlı əlaqəsi

Bu leksik-üslubi vasitə antonomiya kimi təqdim olunur və burada ümumi bir sinfin adının uyğun bir isim ilə istifadəsidir, məsələn: *Miss Simplicity; Miss Sneerface; Tomboy; Mr.Proud; Mr.Credulous; Mr.Know All; Mr.Fairplay*. Bu cür istifadə məntiqi və nominal mənənin qarşılıqlı təsirinə səbəb olur. Bu tip antonomiyanın əsas vəzifəsi bir insanı adlandırmaqla eyni anda xarakterizə etməkdir. Bu funksiyada antonomiya bir insanın ən xarakterik xüsusiyyətini göstərmək məqsədi daşıyan epitetlərə bənzədilə bilər. Müxtəlif növ antonomiya ümumi bir isim olaraq istifadə olunan xüsusi bir addır: *Every Caesar has his Brutus* – Hər Sezarın öz Brutusu var; *Now what’s all this Tosca stuff about?* – İndi bütün bu Toska nə ilə əlaqədardır?; *So, my dear Miss Simplicity, let me give you a little advice* – Beləliklə, Əziz xanım Sadəlik, icazə verin sizə bir az məsləhət verim; *He is the Byron of our days* – O, bu günlərimizin Bayronudur. Bu kimi leksik-üslubi vasitələrin mənasını başa düşmək üçün mədəni dilçiliyə aid bəzi məlumatlara sahib olmaq lazım olduğunu qeyd etmək lazımdır [56, s.101].

### 2) *Təsvir edilən hadisənin xarakterik xüsusiyyətlərinin qüvvətlənməsi*

Leksik-üslubi vasitələrin ikinci bölməsi müəyyən bir dil vahidinin xüsusiyyətinin qəsdən qüvvətlənməsi və təsirlənməsinə əsaslanır. Buraya bənzətmə, perifraz, evfemizm və hiperbola kimi üslubi vasitələr daxildir.

Bənzətmə iki müxtəlif fikir arasında mövcud olan oxşarlıqları müqayisə edən bədii ifadə vasitəsidir. Yazıçılar və şairlər öz fikir və düşüncələrini daha canlı və aydın şəkildə çatdırmaq üçün bənzətmədən istifadə edirlər. Bənzətmə nümunələrindən həm gündəlik həyatda, həm də ədəbiyyatda istifadə olunur. Nümunələrdən istifadə etmək diqqəti cəlb edir və birbaşa dinləyicilərin və ya oxucuların hislərinə müraciət edir, təsəvvürlərini başa düşməyə təşviq edir. Bənzətmə

bir yazıçı və ya şairin hislərini oxucunun şəxsi təcrübələri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Buna görə də, nümunələrin istifadəsi oxucuların ədəbi mətnin mövzusunu başa düşmələrini asanlaşdırır. Bundan əlavə olaraq, gündəlik nitqimizə ritm və şeir xüsusiyyətlərini əlavə edir.

Bənzətmə iki obyektin müqayisəsinə əsaslanır və bu baxımdan metaforaya yaxındır. Ancaq müqayisədə ifadə edilənlər fərqlidir. Metaforanın məqsədi oxşarlığı məntiqi cəhətdən göstərməkdir, lakin bənzətmədə isə oxşarlıq göz önündədir və onu tapmaq metaforaya nisbətən daha rahatdır: “Maidens are moths” – Qızlar pərvanələrdir (metafora); “Maidens are like moths” – Qızlar pərvanələr kimidir (bənzətmə). Bənzətməni yaratmaq üçün istifadə olunan bir sıra elementlər mövcuddur. Bu elementlərə *like, as, such, as if* bağlayıcı sözlər, *to seem, to resemble* feilləri aiddir [56, s.101-102].

Məntiqi müqayisədən fərqli olaraq bir üslubi vasitə olan bənzətmədə oxşarlıq iki fərqli sinfə aid olan əşyalar və ya hadisələr arasında mütləq şəkildə qurulur. Bənzətmədə iki obyektin yalnız bir xüsusiyyəti ortaq hala gətirilir və hər iki obyekt haqqında yeni bir anlayış əldə edilənə qədər qüvvətləndirilir, məsələn: *The air was warm and felt like a kiss as we stepped off the plane* – Təyyarədən enərkən hava isti idi və bu bir toxunuş kimi hiss olunurdu. Müqayisə olunan bütün keyfiyyətlərə heç də həmişə metafora və ya bənzətmə adını vermək düzgün deyil. Çünki elə keyfiyyətlər var ki, müqayisə olunarkən üslubi və bədii cəhətdən deyil, mənaca oxşar elementlər arasında olan və həqiqi mənada edilən müqayisələrdir, məsələn:

- She is as beautiful as her mother – O, anası kimi gözəldir. (müqayisə)
- She is as beautiful as rose – O, gül qədər gözəldir. (bənzətmə)
- She is the rose of my heart – O, mənim qəlbimin gülüdür. (metafora) [56, s.102]

Metafora kimi bənzətmələr də semantik olaraq orijinal, yeni, şablon bənzətmələrə bölünə bilər: *eyes like tennis ball* (yeni); *eyes like forget-me-nots* (şablon). Müqayisəli frazeoloji vahidlər sadə bir quruluşa malikdir, məsələn: *busy as bee; large as life; cool as cucumber; dead as the door nail* və s. Lakin bu birləşmələr dilin ifadə vasitələri olaraq dil sistemində formalaşmış [56, s.102].

Perifraz bir obyektin və ya hadisənin bir xüsusiyyətini və keyfiyyətini gücləndirmək məqsədi ilə həmin obyektin adını dəyişdirməkdən ibarət olan bir leksik-üslubi vasitədir. Perifraz obyektlər arasında mövcud olan və üslubi-vasitə modelini təqdim edən oxşarlığa və assosiasiyalara əsaslanır və məntiqi və ya məcazi mənalarda ifadə olunur [56, s.102].

İfadənin yığcamlıq prinsipi əksər kommunikativ vəziyyətlərdə perifrazdan istifadə etməyi imtina edir. Bəzən şeirdəki əsas mənənin məntiqini və izahını tapmaq çətindir, amma hər hansı bir məntiqi anlayışın işlənməsi onu aydın vəziyyətə gətirib çıxara bilər. Xüsusilə epik şeirdə eyni obyektə və ya subyektə istinad etməyin müxtəlif yollarının olması şair üçün münasibdir. Perifrazın əsas xüsusiyyətlərindən biri də əsərdə monotonluğun qarşısını almaq üçün simvolik və emosionallıqdan istifadə edilməsidir [47, s.138-139].

Bu vasitənin geniş sinonimlərin və ya semantik cəhətdən ekvivalent bir ifadənin daha qısa bir ifadə ilə əvəz edilməsi kimi düşünsək, perifrazın yerinə yetirdiyi işə haqsızlıq etmiş olarıq. Şeirdə istifadə olunan perifrazlar demək olar ki, hər zaman tərifdən daha çox təsvir rolunu oynayır və həmin məcazi təsvirlər obyektə yüksək dərəcəli təsir hissi oyadırlar. Bu təsviri “*Romeo and Juliet*” əsərindəki bir parça ilə təqdim etmək olar:

*“Night’s candles are burnt out, and jocund day  
Stands tiptoe on the misty mountain tops ... ”* [77, s.92].

Bu şeir parçasını qısa olaraq ‘Səhər gəldi’ cümləsi ilə də ifadə etmək mümkündür və tərcüməsi müvafiq olaraq aşağıdakı kimidir:

“ Gecənin şamları sönmür, gündüzlər şad olur  
Dumanlı dağ zirvələrində ayaq ucunda durur ... ”

Perifraz həm şablon (*my better half* = ər-arvad), həm yeni, həm məcazi (*they were outnumbered by graying arrivals* = yaşlı kişilər), həm metonimik (*to tie the knot* = evlənmək; *the punctual savant of all work* = günəş; *shouter* = müğənni; *prisoner* = aşpaz; *hair butcher* = bərbər) ola bilər.

Üslubi perifrazlar dil vahidi olan şablon söz birləşmələri ilə qarışdırılmamalıdır, məsələn: *my better half* = həyat yoldaşı; *gentlemen of the long robe* = vəkillər; *the*

*fair sex* = qadınlar; *an affair of honor* = duel və s. Bu leksik-üslubi vasitələr tez-tez yumor, istehza, satira və parodiya üçün istifadə olunur [56, s.103].

Evfemizm perifrəzin bir növüdür. Bu üslubi vasitə xoşagəlməz bir söz və ya ifadəni daha məqbul bir sözlə əvəz etmək üçün istifadə olunan söz və ya söz birləşməsidir, məsələn: merry (sərxoş); correctional institution (həbsxana). İngilis lüğətində kiminsə vəfat etdiyini bildirmək üçün bir sıra söz və ifadələr mövcuddur: *to pass away, to be no more, to go East, join the ...* və s [56, s.103].

Evfemizmin özünə məxsus bir növü də siyasi evfemizm adlanır. Ümumilikdə götürsək, bu vasitələr tam olaraq evfemizm deyil, çünki onlar bir obyektin şərti adını dəyişdirərək ictimaiyyəti yanlış yerə yönləndirirlər və belə adlandırılan obyektə bağlı ziddiyyətli faktları gizlədirlər, məsələn: *to stop payment* = iflas etmək; *the reorganization of the enterprise* = istefa, işdən çıxarılma.

Evfemizm əksər müasir dillərdə tez-tez rast gəlinən bir leksik-üslubi vasitədir, ancaq bu vasitə tarixən bağlı olduğu dini tabu sözləri ilə eyni deyil. Evfemizm bütün həyatımız boyu işlədilən və geniş yayılan bir üslubi fiqurdur.

Siyasi evfemizmlər qəzet dilində çoxlu sayda işlədilir və aşağıdakı ifadələri bu nümunəyə misal göstərmək mümkündür: “*free of job*” (=işsiz); “*depression*” (=böhran); “*disquiet*” (=zərbə); “*peace mission*” (=hərbi əməliyyatlar) [56, s.104].

Yunan poetikasında şişirtmə, üstünləşdirmə mənasında işlədilən *hiperbole*, yəni mübaliğə bir əşya, iş, hadisə, hərəkətin kəmiyyət, əlamət və keyfiyyətə həddindən artıq şişirdilmə və böyüdülməsi ilə yaranan leksik-üslubi vasitədir. Demək, dildə və bədii təsvirdə söz həqiqi təsvir və anlayış dairəsindən daha geniş böyüdülmüş və şişirdilmiş mənada işlənirsə, mübaliğəli ifadə halına keçir. Hər hansı bir obyektiv və ya subyektiv anlayışın belə məcazi ifadəsi onun təsir qüvvəsini artırır və emosionallığa səbəb olur. Buna görə də bədii təsvirin və estetik anlayışın ən gözəl ifadəsi sayılan mübaliğə müəyyən dərəcədə söz sənətkarının qüvvət və qüdrətini göstərən, onun üslubunu aydınlaşdıran poetik vasitədir [19, s.27].

Hiperbola bir cismin xüsusiyyətini qəsdən gücləndirmək məqsədilə onun həddindən artıq şişirdilməsidir, məsələn: “*He’s so dumb he doesn’t know he is alive*” – O, o qədər laldır ki, sağ olduğunu bilmir; “*She was so tall that I doubt whether she*

*had a face*” – O, o qədər hündür idi ki, üzünün olub-olmadığına şübhə edirəm; “*When I was born I was so surprised that I couldn't talk for a year and a half*” – Mən anadan olanda o qədər təəccübləndim ki, il yarım danışa bilmədim. Leksik-üslubi vasitə olan hiperbola yumoristik və ya istehzalılıq bir fikir yaratmaq üçün də istifadə edilə bilər və bu xüsusiyyəti ilə bir insanı və ya əşyanı aydın şəkildə xarakterizə etməyə kömək edir [56, s.104].

Hiperbola güclü hislər oyatmaq və ya güclü təəssürat yaratmaq üçün istifadə olunur. Bənzətmə və hiperbola arasında çox incə bir fərq vardır. Hər hansısa bir məqamı vurğulamaq və şişirtmək üçün hiperboladan, iki hadisə və ya fikrin arasında mövcud olan oxşarlıqları müqayisə aparmaq üçün isə bənzətmədən istifadə olunur. Bu bədii ifadə vasitəsindən elmi mətnlərdə istifadə edilməsə də, tez-tez bədii ədəbiyyatda və poeziyada istifadə olunur. Gündəlik həyatda istifadə edilən nitq hiperbolik ifadələrlə zəngindir ki, bu da hissin intensivliyini çatdırmağa xidmət edir. Hiperbolanın ən tipik xüsusiyyətlərindən biri də onun emosional funksiya daşmasıdır. Bu bədii ifadə vasitəsi çıxış zamanı səsin yüksəlişi və enişi ilə diqqəti çəkən intonasiyadan istifadə edir. Bəzən qəzetlərdə və ya digər kütləvi informasiya vasitələrində hadisənin təsvirini artırmaq üçün hiperboladan istifadə olunur.

Əgər məqsəd hiperbola hadisələrini təsnif etməkdirsə, bu leksik-üslubi vasitələri digər vasitələr kimi iki əsas dil qrupuna böləcəyik: şablon hiperbola (*scared to death* – ölümdən qorxmaq; *I've told you hundreds of times* – Sənə yüz dəfə demişəm; *a thousand pardons* – minlərlə üzr və s.) və yeni hiperbolalar (*A team of horses could not draw her back now* – Onu indi at dəstəsi belə geri çəkə bilməzdi.)

### 3) *Qarşılıqlı əlaqə (fərqli üslub baxımdan sözlərin qəsdən qarışdırılması və yaxud da bir-birini əvəz etməsi)*

İfadə və üslubi vasitələrin bu son bölməsi fərqli üslub qatından olan sözlərin bir cümlə daxilində qəsdən qarışdırılması hallarını əhatə edir. Bu vasitə qismən linqvistik və qismən məntiqidir. Bu vasitənin məqsədi sözlərin üslub cəhətlərini və dil vasitələrinin vəziyyətini ifadəli şəkildə təsvir etməkdən ibarətdir. Burada gündəlik baş verən situasiyalar da emosional şəkildə ifadə olunur, məsələn: *This honorable gentleman must be kicked out* – Bu möhtərəm cənab qovulmalıdır [56, s.104-105].



Hiperbola kəmiyyət və keyfiyyəti şişirtmək məqsədi daşıyır. Bu üslubi vasitənin əks forması, yəni obyektin keyfiyyətini, forma və ölçülərini, xarakterik xüsusiyyətlərini bilərəkdən az dəyərləndirdikdə və həddindən aşağı səviyyədə qiymətləndirdikdə litota (kiçiltmə) adlı leksik-üslubi vasitədən istifadə edəcəyik. Kiçiltmənin yaranması və işlənmə mexanizmi hiperbolaya bənzəyir. Burada əsas məqsəd obyektin və ya hərəkətin real vəziyyətini göstərmək deyil, əksinə onun xüsusiyyətlərinin emosional və təsirli ifadə edilməsindədir.

Şablon hiperbolalar və kiçiltmələr gündəlik nitqdə əsasən dialoqlarda müşahidə olunur. Çox vaxt müəllif bu üslubi vasitələrin nümunələrini oxuculara mətnlərdə və ya obrazın nitqindən istifadə edərək bədii əsərlərdə də təqdim edir.

Yumoristik və istehzal bir təsirə aşağıdakı yollarla nail olmaq olar: mənə etibarilə yanlış ardıcılıq qurulduqda, bir-birini izləyən sözlər uyğun olmadıqda, cümlə daxilində bir-birinə mənaca yaxın sözlər istifadə olunmadıqda. Bu xüsusiyyətləri daha yaxşı züqumada müşahidə edə bilirik: He loved philosophy and a good dinner – O, fəlsəfəni və gözəl bir şam yeməyini sevirdi [56, s.105].

M.P.Vaqif şeirində də kəmiyyət, böyük varlıqlar, qiymətli qaş-daş və s. adlarla ifadə edilən mübaliğələrə tez-tez rast gəlirik. Məsələn:

“Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,  
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,  
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,  
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!” [5, s.114]

deyən şair “cümlə” kəmiyyəti və “cahan” kimi böyük varlıq adı ilə vətənin balaca bir guşəsini – Qıraqbasan kəndini mübaliğə edir [18, s.18].

## II FƏSİL

### AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS BƏDİİ DİLİNDƏ LEKSİK-ÜSLUBİ

#### VASİTƏLƏRİN MÜQAYİSƏSİ

##### **2.1 Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin oxşar xüsusiyyətləri**

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də ədəbiyyatı, şifahi nitqi geniş obrazlılıq, ifadəlilik və təsirlilik imkanlarına malikdir. O, bu sərvətlərə zəngin sinonimika, frazeologiya və məcazlar xəzinəsi hesabına sahiblənmişdir. Dili səlis və çevik, mənalı və kəsərli edən, habelə estetik qüvvəsini daima artıran həmin semantik kateqoriyalar eyni zamanda obrazlı nitq yaradıcısıdır, bədii üslubun güclü ifadə və bədii təsvir vasitələridir [16, s.4].

Bədii yaradıcılıqda dilin əsl estetik təsiri bədii obraz və bədii lövhələr yaradan leksik vahidlərin düzgün, yerli-yerində seçilib işlənməsindən asılıdır. Burada söz adi, neytral sözdən seçilir, məzmunca daha dolğun, daha mənalı və daha təsirli olur, estetik funksiya etibarilə isə olduqca qüvvətlidir. M.Qorki dəfələrlə qeyd etmişdir ki, yazıçı sənətkar mütləq xalq dilinin zəngin söz xəzinəsi ilə ətraflı və yaxından tanış olmalı, buradan ən dəqiq, səlis, qüvvətli ifadələr seçib işlətmə bacarığına sahiblənəməlidir [47, s.608].

Bədii dil obrazlı dildir. Bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir [16, s.5].

Söz bədii dildə obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dərin və incə hislər ifadə edə bilən, oxucunun estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Başqa sözlə, estetik funksiya malik bədii dildə söz bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir. Sözü bu dərəcəyə qədər yüksəlməsinin səbəbi onun semantikasının dərinliklərində gizlənən müxtəlif xarakterli məcazi mənalara olmasındadır. Məzəc sözü semantikasından irəli gələn bir hadisədir [16, s.5].

Məcaz dilin ifadəlilik və təsirlilik imkanlarını artıran, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Məcəzi mənalar lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında və yayılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir [55, s.10].

Məcaz sözün əsas mənasından törənir və ona istinad edir. Sözdə çoxmənalılıq kimi keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Hər bir çoxmənalı sözün mənalarından biri həmişə həqiqi, digərləri isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur [16, s.6].

Bədii ədəbiyyatda fikrini müxtəlif yollarla, müxtəlif ifadə vasitələri ilə verməyə çalışan N.Xəzri poeziyasında fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadələrdən istifadə etmiş, çox vaxt öz əlavələri ilə onların ekspressivlik və təsirlilik əlamətini gücləndirmişdir. Bu ifadələrin fikrən təhlili oxucuda xalqın təfəkkür məhsuluna, onun qüdrətinə məhəbbət hissi oyadır [12, s.102].

Sözlərin məcazi mənə kəsb etməsində əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə və xüsusən bənzətmə kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir [13, s.151].

Müqayisə, bənzətmə, epitet, metonimiya, mübaliğə və s. məcaz növlərinə frazeoloji vahidlərdə rast gəlmək olur. Buna görə də frazeoloji vahidləri bədii təsvir vasitəsi kimi məcaz növləri üzrə qruplaşdırmaq məqsədə müvafiqdir. Bu vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir. Poetik müqayisə dedikdə məcazın bənzətmə, müqayisə, istiarə, epitet və s. kimi növləri nəzərdə tutulur. Komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-biri ilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır [12, s.102-103].

Qeyd etdiyimiz kimi, metafora bir əşya və ya varlığa aid xüsusiyyətlərin başqa əşya, varlıq və hadisənin üzərinə köçürülməsi nəticəsində yaranır:

Onda de, ey gözəl, bu kuzə kimi,  
Sındırdın eşqinlə vuran qəlbimi [29, s.14].  
Toxundu ilk dəfə gözlərə odlar,  
Sanki çiçək səpdi üzlərə odlar [29, s.161].

Misallardan göründüyü kimi, metafora da müqayisə, oxşatma əsasında yaradılır. Metaforadakı mürəkkəbliyə ondakı mücərrədlikdən-qarşılaşdırılan əşyaların birinin iştirak etməməsindən yaranır. Başqa sözlə, metaforada qarşılaşdırılan əşyalardan biri faktiki olaraq iştirak etmir [12, s.106].

Bununla belə, əgər sözün ilk, həqiqi mənası mətn olmadan belə aydınsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılıq və məcazi mənaları özünü cümlə daxilində, mətndə büruzə verir. Bu haqda rus alimi D.N.Kudryavski obrazlı şəkildə demişdir: “Heç bir vaxt unutmamalıyıq ki, sözün yaşadığı və dəyişdiyi atmosfer nitq atmosferidir. Bunu nəzərə almasaq sözün təbiətini aydınlaşdırmağa bilmərik” [51, s.10].

Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi mənə kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir. Məsələn bir nəfərin möhkəm, sarsılmaz adam olduğunu qeyd etdikdə “dəmir iradəlidir” ifadəsi işlədilir. Belə olduqda, *dəmir* sözü həmin tərkibdə həqiqi mənada yox, məcazi mənada işlənir. Çünki dəmirə məxsus keyfiyyətlər müqayisə və bənzətmə yolu ilə insanın səciyyəvi, ən xarakterik xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə qiymətləndirir [16, s.7].

Məcazi mənə sözün təbiətinə şiddətli təsir göstərərək onun funksiyalarını dəyişdirə bilər, bir leksik-semantik qrupdan, kateqoriyadan başqasına keçirə bilər. Belə ki, nominativ mənalarına görə sinonim olmayan sözlər məcazlaşdıqda sinonimləşib yaxınmənalı sözlərə çevrilə bilər. Məsələn, *hacıleylak*, *qurbağa*, *tıbağa* kimi sözlər nominativ mənalarına görə quş və heyvan adlarıdır. Lakin məcazi mənada həmin sözlər çirkinlik, eybəcərlik anlayışları bildirib sinonim əlaqələr yaradır. Yaxud, *qarğa* və *bayquş* kimi sözlər nominativ mənada müxtəlif quşların adlarıdır, lakin məcazi mənada onlar uğursuzluq, məyusluq simvolu funksiyasında çıxış edir [16, s.8].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcazi mənələrdən bir qismi ümumxalq dilinə aiddirsə, digərləri yalnız bədii dildə işlənir və bədii mətn vasitəsilə aydınlaşır. Deməli, sözün həm ümumişlək məcazi mənası, həm də situativ məcazi mənası olur. Bu məcazi mənələr dilimizdə sabitləşərək bütün kollektiv tərəfindən tanınır və qəbul edilərək işləndiyinə görə onlara dilin ümumişlək məcazi mənası deyilir. Situativ məcazi mənə dedikdə isə burada məcazi mənənin bədii-üslubi şəraitə uyğun

yanarından söhbət gedə bilər. O, sözün həqiqi mənasından törənsə belə, yenə də onun semantik strukturuna daxil olmur, bədii əsərin üslubi vasitəsi olaraq qalır. Bununla belə, sözdən yaradıcı şəkildə istifadə edən sənətkar həmişə xalq dilinə əsaslanır, bu dilin normalarına müvafiq yeni və maraqlı tərkiblər düzəldir. Fikrimizi daha aydın etmək üçün *qol* sözünü nümunə kimi götürə bilərik. Bildiyimiz kimi, bu söz çoxmənalı söz kimi işləndikdə müxtəlif cür ifadələr meydana gətirir [16, s.8-9].

Sözün ümumişlək məcazi mənaları baş və ikinci dərəcəli mənaları ilə birlikdə onun çox mənalılığının əsasını təşkil edir. Situativ məcazi mənə isə bu və ya digər yazıçının bədii yaradıcılıq fantaziyasının məhsulu kimi qiymətləndirilir [16, s.10].

Situativ məcazların bədii dildə yaranması birinci növbədə bədii əsərin ümumi məzmunu və üslubi tələbləri ilə bağlıdır. Əsl bədii əsərdə onlar heç bir vaxt təmtəraqlılıq və gözəllik üçün yox, birinci növbədə bədii əsərin quruluşu, ideya və məzmununun obrazlı şəkildə izahı ilə əlaqədar yaranır [16, s.10].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ümumişlək məcazlar da öz xarakterinə və mahiyyətinə görə müxtəlifdir. Bunlardan bir qismi tamamilə obrazlılığını itirmiş, nitqdə adi söz və ifadələr kimi işlənir və artıq məcaz kimi qəbul edilmir (məsələn: dağın ətəyi, ağacın qolu və s.), bəziləri isə (acı təbəssüm, dəmir iradə, mirvari dişlər, gül yanaq və s.) hələ də obrazlıdır. Odur ki, bu cür məcazlar situativ məcazlarla birlikdə bədii üslubda təsvir vasitəsi kimi işlənir [16, s.10].

Mənşə etibarilə məcaz olduqca qədimdir. Ehtimal ki, məcaz qədim insanların dünyagörüşü, təbiətə münasibəti ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Hər bir xalqın dilində işlənən məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlıdır. Ona görə də, hər dilin özünəməxsus səciyyəvi məcazlar sistemi vardır [16, s.10-11].

Məcəzin bədii üslubda rolunu və əhəmiyyətini hərtərəfli aşkara çıxarmaq üçün metafora ilə yanaşı metonimiya, sinekdoxa, epitet və digər növlərinin də tədqiqi vacib şərtlərdəndir. Çünki bunlar yalnız birləşmiş şəkildə bədii dilin əsas tikinti materialını – obrazlı leksikanı yarada bilər. Obrazlı leksika isə, qeyd olunduğu kimi, bədii nitqin estetik funksiyasına xidmət edən ən ümdə ifadə vasitəsi hesab edilir [16, s.14].

Bütün üslubi vasitələr ənənəvi olaraq nitq fiqurları adlandırıldığından, biz məcazları əvəzedici fiqurlar adlandıracağıq. Hər bir məcaz həqiqətən bir əvəzedicidir: dil istifadəçisi obyektin adını inkar edir və onu başqası ilə əvəz edir.

İlk növbədə, əvəzedici fiqurlar iki sinfə bölünür: kəmiyyət fiqurları və keyfiyyət fiqurları. Kəmiyyət fiqurları iki əks növdən ibarətdir: həddən artıq şişirdilmiş ifadə və onun əksi olaraq, aşağı ifadə, yəni ifadə kəmiyyətinin zəifləməsi.

Keyfiyyət göstəriciləri isə üç növdən ibarətdir:

- a) Əlaqəliliyə əsaslanaraq, əsas obyekt ilə həmin obyektin adından istifadə edilən digər varlıq arasında yaranan köçürmə əlaqəsi. Buraya metonimiyanı aid etmək mümkündür.
- b) İki obyektin oxşarlığı ilə məna ötürülməsinə əsaslanan əlaqə. Metafora buraya aid edilir.
- c) Ziddiyyət əsasında köçürülmə. Burada iki obyekt diametrik olaraq bir-birinə əksdir və üslubi vasitə olaraq ironiya buraya daxildir.

Kəmiyyət fiqurları ad dəyişmənin ən sadə növünü nümayiş etdirir. Onların əsasını obyektin qeyri mütənasibliyi, qeyri-dəqiqliyi və şifahi qiymətləndirilməsi təşkil edir [54, s.102].

Hazırda müzakirə olunan əsas məsələ nitqdə xüsusi bir effekt əldə etmək üçün istifadə olunan nitq modelləri olaraq ifadə vasitələri və üslubi vasitələrin bir-biri ilə əlaqəli ziddiyyətidir. Dilin ifadə vasitələri dil sistemində qeyd olunur və bütün dil səviyyələrində tapıla bilər. Bu vasitələr sıra ilə fonetika, qrammatika, morfologiya və leksikologiyada və onların bölmələrində öyrənilir.

Dilin ifadə vasitələri ilə müqayisədə üslubi vasitələr danışanın və ya müəllifin danışdıqlarına emosional təsir göstərdikləri üçün daha çox məlumatı özündə əks edir. Üslubi vasitələr və ifadə vasitələri həmişə emosional təsir ilə yüklənir və müxtəlif dərəcələrdəki dil vahidləri əsasında qurulur. Məsələn, səslərin birləşməsi, intonasiya, səs tonu və ya digər fonetik ifadə vasitələri dil vahidləridir. Ancaq istənilən effekti verən müəyyən səs tənzimləmələri var, onlara alliterasiya və ya onomatopiya deyilir, və bununla birgə ifadəli və məcazi məqsədlər üçün istifadə olunan eyfoniya adlı termin də mövcuddur. Sözlər, frazeoloji birləşmələr vahid lüğətlərdə istifadə olunan

dil vahidləridir və onlar mətndə istifadə olunduqda əlavə mətndaxili mənə çalarına malik olurlar və nəticədə metafora, metonimiya, ironiya, epitetlər və başqa üslubi vasitələr meydana çıxır [56, s.20].

Sözün çoxsaylı funksiyaları arasında onun əsas mənəvi xüsusiyyəti olan denotativ mənasını ifadə etməsidir. Üslubi vasitələrlə yaranan mənasında xüsusi funksiyanın ön plana çıxması, yeni əlavə, ifadəli, qiymətləndirici, subyektiv əlamətlər yaradan hadisələri ifadə etmək əsas rol oynayacaq. Burada subyektiv orijinal fikri və əşyaların qiymətləndirilməsi səbəbi ilə uzun müddət istifadəsini təsdiqləmiş və lüğətlərdə sabit olan mövcud adların yeni, təsadüfi, fərdi adlarla əvəz edilməsi müzakirə olunur. Bu addəyişmə hadisəsi ənənəvi olaraq köçürmə adlanır, çünki həqiqətən də bir obyektin adı oxşarlığına və ya yaxınlığına əsaslanaraq digər bir obyektə və ya subyektə ötürülür.

Metafora dilin ifadə gücünə çox kömək edən təsirli bir semantik yoldur. Bu üslubi vasitə nitqə canlılıq və ifadəlilik verir və təqdim olunan əsəri və ya hər hansısa bir cümləni daha aydın və təsirli başa düşməyə kömək edir. Metafora ən çox yayılmış leksik-üslubi vasitədir. Aşağıdakı nümunələrlə metaforanın necə bir leksik-üslubi vasitə olduğunu aydınlaşdırmaq mümkündür: *“a ray of hope”*, *“a shade of doubt”*, *“a flash of wit”*, *“the light of knowledge”*, *“flight of fancy”*, *“grain of truth”*, *“the torments of jealousy”*, *“the fountain of youth”*, *“not a shadow of doubt”*, *“bitter enemy”*, *“the thread of argument”*, *“a golden opportunity”*, *“a stony heart”*, *“muscles of steel”*, *“a stormy discussion”* [52, s.103].

Dilin böyük hissəsinin metaforik tərəfi və hər hansı bir sözün metaforik şəkildə işlədilməsi onun kontekst daxilində müəyyən əlaqələr qazandığını sübut edir. Metafora cümlə daxilində bir neçə sözlə qurulduğuna və əlaqələndirildiyinə görə asanlıqla konkretlik qazana bilir.

Metaforanın yaratdığı müqayisələr sözün əsas mənasından götürülmüş müqayisələr deyil. Əksinə, metaforalar məcazi mənə daşıyaraq sözlərin həqiqi mənasından əlavə olaraq digər bir mənə yaradır.

Dünyanın obrazlı,təsviri dərk olunması üçün onun öz qanunları vardır. Obraz, metafora olduqca mürəkkəb bir əlaməti və ya məzmunu qısa şəkildə çatdırmağa kömək edir.

Köçürmə funksiyasından əlavə olaraq metafora obyektə ifadəli xüsusiyyətlər də verməyə xidmət edir. Bu ifadə vasitəsilə bir anlayış digərinə bənzədilir [48, s.19].

Üslub vasitəsi kimi istifadə edilən metaforalarla metafora mənşəli sözlər arasında fərq qoyulmalıdır. Üslubi metafora dildə uzun müddət istifadə olunduqda onun üslubi təsiri tədricən solur və şablon metaforalar əmələ gəlir, hansı ki, gündəlik danışıqda və ədəbiyyatda onlardan geniş istifadə olunmaqdadır. Məsələn: *“foot of a bed”* (yatağın ayağı), *“mouth of a bottle”* (butulkanın ağzı) və s [48, s.19].

Üslubi metaforalar stereotipli və fərdi olaraq iki yerə bölünür. Stereotip metaforalar dildə qurulmuş ifadə vasitələridir, məsələn: *“the salt of life”* (həyatın duzu), *“a flight of imagination”* (xəyal uçuşu), *“a crushing defeat”* (sarsıdıcı məğlubiyyət). Bir çox stereotip metaforalar ingilis frazeologiyasına yeni ifadələr gətirərək onu zənginləşdirməklə məşğuldur, məsələn: *“to be in the same boat”* (eyni gəmidə olmaq = eyni xoşagəlməz vəziyyətdə olmaq), *“to fish for compliments”* (başqalarından xoş sözlər eşitmək istəyi) və s [48, s.19].

Fərdi metaforalar müəllifin təxəyyülünün bəhrəsidir. Bu növ metaforalar yazıçının təxəyyülünə və subyektiv fikrinə əsaslandığı üçün çox vaxt təkraredilməz, unikal və bənzərsiz olurlar. Stereotip metaforalarla müqayisədə fərdi metaforalar daha cəlbedici və daha emosional olurlar. Məsələn: *“The lips were tight little traps”* (Steinbeck, WD); *“The whole space ... was a bowl of heat”* (Golding, LF) [48, s.19-20].

Fərdi metaforalar müəllifin üslubundan və bütövlükdə ədəbi janrdan çox asılıdır. Nəsrdə və ya şeirdə istifadə olunan məcazlar çox vaxt oxucuya poetik biz həzz bəxş edirlər. Aşağıda poetik metaforaya aid bir nümunə verilmişdir:

*“My body, which my dungeon is,  
And yet my parks and palaces:  
Which is so great that there I go  
All the day long to and fro,*



*And when the night begins to fall  
Throw down my bed and sleep, while all  
The building hums with wakefulness.”*

(Stevenson, BD) [48, s.20].

Demək olar ki, hər bir nitq hissəsi metafora kimi işlənə bilər, lakin metaforik mənanın ötürülməsi üçün ən uyğun olan nitq hissələri isim və feildir. Feil və isimdən sonra metafora kimi işlənə bilən nitq hissəsi sifətdir. Sifət ilə ifadə olunan metaforaların əksəriyyəti isimdən əmələ gələn sifətlər nəticəsində düzəlir, məsələn: *a great powdery cloud* (Steinbeck, WD) və s [48, s.20-21].

Metaforalar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə bölünür. Sadə metaforalar məcazi mənada işlənən bir sözdən və ya söz birləşməsindən ibarət olurlar. Mürəkkəb metaforalar isə məcazi mənada işlənmiş bir sözün ətrafına bir neçə söz birləşdirərək əmələ gətirdiyi qrupdan ibarətdir. Mürəkkəb metaforalar dildə heç vaxt hazır olmur, onlar fərdi olaraq yaradılır.

Məlum olduğu kimi, metaforalar hər hansısa bir anlayışı daha obrazlı və məcazi mənada işlədərək onu təqdim edir. Buna görə də elmi mətnlərdə metaforadan istifadə edilmir. Lakin burada fikirləri daha təbii və inandırıcı bir şəkildə ifadə etmək üçün bəzən metaforalardan istifadə olunur. Elmi mətnlərdə elə problemlər mövcuddur ki, oxucuya onu anlamaq nisbətən qəliz olur. Buna görə də bu problemlərin oxuculara daha əlçatan və daha anlaşılıqlı olması üçün metaforadan və digər üslubi vasitələrdən istifadə oluna bilər. Məsələn: *“The buffeting-about of the incoming word often results, in the end, in a single surviving and fixed shape”* (Hockett, CML) [48, s.21-22].

Şübhəsiz ki, bəzi müasir metaforalar, xüsusilə də yeni dildə işlənən metaforalar bir gün adi ifadələr kimi dilə keçəcək və sonrakı nəsillər tərəfindən istifadə ediləcəkdir. Başqa sözlə, dildə çox işlənən metaforalar vaxt keçdikcə şablon metaforalara çevrilirlər. Bu metaforalara çox vaxt solmuş və ölü metaforalar da deyirlər. Onları lüğətin müxtəlif hissələrində tapırıq.

Bədən üzrlərindən istifadə etməklə müxtəlif növ metaforaları ərsəyə gətirmək mümkündür, məsələn: *labyrinth of the ear, eye-ball, knee-cap* və s.

*Of, to, for, in, at, on* sözləri vasitə ilə də metafora nümunələri yaratmaq mümkündür. Məsələn: “*honour to the brave*”, “*on good authority*”, “*on the move*”, “*in power*”, “*a statue in marble*”, “*in truth*” və s [52, s.106].

Şekspirin aşağıdakı yetmiş üçüncü sonetinin bir parçasında klassik metafora nümunələrinə rast gələ bilərik:

“The time of year thou mayst in me behold,  
When yellow leaves or none or few do hang  
Upon those boughs which shake against the cold,  
Bare ruined choirs, where late the sweet birds sang” [82, s.109].

“İlin o fəslinə bənzəyirəm ki,  
Yarpaqlar saralıb düşür, soyuqda  
Əsən budaqlarda qalır tək-tükü,  
Quşların nəğməsi kəsilməmiş daha.”

Digər bir leksik-üslubi vasitə olan metonimiya, baxmayaraq ki, fərqli bir semantik proseslə yaradılır və obyektlərin və ya hadisələrin yaxınlığına əsaslanır, o da metafora kimi orijinallığını itirməsi və tez-tez işlənməsi ilə dilin söz ehtiyatının zənginləşdirməsində əvəzəlməz rol oynayır [52, s.50-51].

Məna uyğunluğu və ya metonimiya biri digərinin bir hissəsini təşkil edən və ya onunla sıx bağlı olan iki sözün və ya ifadənin birləşməsinin semantik prosesi kimi təsvir edilə bilər. Başqa sözlə, metonimiya uyğunluq əsasında mənaların köçürülməsidir. Uyğunluq oxşarlıq ilə müqayisədə daha mürəkkəb bir hadisədir və onun fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Metonimiya bir əşyanın adı digərinin adı ilə dəyişdirildiyi, fikir mübadiləsi ilə əlaqəli olan, bir-biri ilə yaxın əlaqəsi olduğu universal bir vasitədir. Başqa sözlə desək, metonimiya Yunan sözüdür, addəyişmə deməkdir. Predmeti bildirən söz əvəzinə onunla əlaqədar başqa bir sözün işlədilməsinə metonimiya deyilir. Metaforada qarşılaşdırılan tərəflər əslində bir-birindən uzaq predmetlərdir və onlar arasında şərti əlaqə yaradılır. Metonimiyada isə qarşılaşdırılan tərəflər bir-birinə yaxın predmetlərdir və onlar arasındakı əlaqə məhz yaxın predmetlərin əlaqəsidir.

Metonimiyada adların köçürülməsi metaforada olduğu kimi iki fərqli sözün semantik quruluşlarında ortaq bir komponentə sahib olması zərurəti daşımır, əksinə iki obyektin (hadisənin) ortaq varlıq zəminlərinə malik olmasından irəli gəlir. Məsələn, “fincan” və “çay” sözlərinin heç bir linqvistik semantik yaxınlığı yoxdur, ancaq metonimiyada birinci ikincinin əvəzinə işlənə bilər, məsələn: “*Will you have another cup?*” (Digər bir fincan istəyirsiniz?) [52, s.50-51].

Metaforalar yalnız əsərlərdə bədiiliyi, emosionallığı və təsirliliyi üzə çıxarmaq üçün deyil, eləcə də müasir ədəbiyyatda və şifahi nitqdə də varlıqları daha dəqiq və təsirli şəkildə vurğulamaq üçün istifadə olunan leksik-üslubi vasitələrdir. Müasir ədəbiyyatda və şifahi nitqdə ən çox işlənən metaforaların hansı məqamlarda işləndiyinə nəzər yetirək. Məsələn: “She was an early bird” cümləsində “early bird” metaforasının ifadə etdiyi mənaya fikir versək görürük ki, burada qız səhər tez duran quş ilə müqayisə olunur. Və belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “early bird” ifadəsi səhərlər tez duran şəxsə və öz işlərini səhərlər görməyi xoşlayan insanlara aid edilir.

Bu metaforalara aid digər nümunələri də misal göstərmək mümkündür, məsələn: “Egg head” ifadəsi çox ağıllı və yalnız oxumaqla maraqlanan insanı təsvir edir. “Big cheese” birləşməsinə də bu metaforalara aid etmək mümkündür və “nüfuzlu adam” mənasını ifadə edir. “Drink like a fish” birləşməsi həddindən artıq spirtli içki içmək mənasında işlədilir və burada “like” sözündən istifadə edildiyinə görə bu ifadə bənzətmə olaraq qəbul edilir.

Bu birləşmələr İngilis dilində çox işlənən idiomlara da daxildir. Bu idiomlar metafora və bənzətmənin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, çünki burada bir varlığın cuzi bir elementi belə olsa digər varlığa köçürülüb və əvəzində onu hər tərəfli, dəqiq və daha təsirli ifadə edib. “Couch potato” – çox televizor izləyən tənbel adam; “hot potato” – aktual, mübahisəli məsələ; “top banana” – lider, önəmli, aparıcı adam; “bad apple” – yaramaz kimi nümunələri də buraya daxil etmək olar.

Metonimiyanın ən sadə nümunəsi sinekdoxadır. Sinekdoxada bir əlamət bütöv bir anlayışı, sözün bir hissəsi də eynilə onun tamamını əvəz edir və ya əksinə olaraq bütöv bir anlayış onun bir əlamətini və yaxud da sözün bir hissəsini əvəz edə bilər.

Sinekdoxa bir əlamətin bir hissəsini onu bütünlükdə təsvir etmək üçün istifadə olunan bədii ifadə vasitəsidir. Ən qədim zamanlardan bəri yazıçılar sinekdoxadan öz şeirlərində və nəsr əsərlərində istifadə edirdilər. Bəzən bədənin bir hissəsini (əl, ürək, baş, gözlər) təsvir etməklə bir insanın mövcudluğunu sinekdoxa kimi təqdim etmək mümkündür. Məsələn:

“You know this heart is always with you” - Bilirsən ki, bu ürək həmişə sənindədir.

Sinekdoxa ilə metonimiya bir-birinə oxşasalar da tam olaraq eyni bədii ifadə vasitələri deyil. Həm metonimiyada, həm də sinekdoxada bir əlamət digəri ilə əlaqə yaradır, ancaq bu əlaqələrin xüsusiyyətləri fərqlidir. Sinekdoxada bir fikir və ya əlamət bir anlayışı, sözün bir hissəsi tam əvəz edir. Metonimiyada isə predmeti bildiren söz əvəzinə onunla əlaqədar başqa bir söz və ya ifadə işlənir. Məsələn, “The pen is stronger than the sword- Qələm qılıncdan güclüdür.” Cümləsində iki metonimiya var. Biri “pen-qələm”-in yazılmaq üçün, digəri “sword-qılınc”-in fiziki güc üçün istifadə olunduğunu göstərir. Burada göründüyü kimi nə qələm yazının bir hissəsi, nədəki qılınc fiziki gücün bir hissəsi kimi verilməyib.

Bir çox ingilis sözləri xüsusi adlar vasitəsilə izah edilir və aydınlaşır, məsələn: *Adonis, Apollo, Don Juan, Don Quixote, Tartuffe* və s. Sözlərin bu cür yaranması hələ də əsas mənbələrdən biridir [52, s.116].

Aşağıdakı metonimiya hallarını da vurğulamaq vacibdir:

a) Konkret ismin mücərrəd ismi əvəz etməsi və ya şəxsi ifadə edən bir isim mücərrəd mənada istifadə olunması, məsələn:

“*There is a mixture of the tiger and the ape in the character of a Frenchman*” –

Bir fransız obrazında pələng və meymun qarışığı var. (Voltaire)

b) Mücərrəd ismin konkret ismi əvəz etməsi. Başqa sözlə, burada mücərrəd bir isim konkret bir isim kimi ifadə olunur, məsələn:

“*The authorities were greeted*” – Hakimiyyət qarşılandı.

c) Materialın ondan hazırlanan əşyanın yerinə işlədilməsi və onun ümumi isim kimi istifadə olunması, məsələn:

“*The marble speaks*” cümləsinin mənasını *mərmərdən hazırlanan heykəlin danışması* kimi başa düşmək mümkündür. Eləcə də aşağıdakı nümunələri misal gətirmək mümkündür:

Silver – gümüşdən hazırlanmış sikkə, gümüş pul;

Iron – dəmirdən hazırlanmış alət, ləvazimat, vasitə, qab;

Glass – şüşədən hazırlanan məmulatlar;

Boards – teatrda səhnə [52, s.116].

Metonimiya və sinekdoxa dil qatında çox işlədilərək qəlib sözlərə çevrilib və söz ehtiyatını layiqincə təmin etmişdir. Metonimiya mövzusu çox çətin və mürəkkəb mövzudur. Çoxlu assosiasiyalar nəticəsində metonimiyanın gizlədildiyi və çətinliklə tanındığı halların da mövcud olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Aşağıdakıları *faded* (artıq işlədilməyən, solğun) metonimiyalara nümunə gətirmək mümkündür:

*book* (O.E. boc – beech-tree) - əşyaya onun hazırlandığı materialın adının tətbiq edilməsi;

*yard* (O.E. gyrd) – “Ağacın hissəsi” mənasını ifadə edirdi. Müasir ingilis dilində ölçü vahidi kimi istifadə olunur;

*sandwich* – İki dilim arasında nazik ət, pendir və digər qarışıqlar mənasını verir;

*hooligan* – avara, qoçu;

*volt* – elektromotor qüvvə vahidi (İtalyan fizik Alessandro Volta adına)

*ohm* – elektrik müqavimətinin praktiki vahidi (Alman elektrik G.S.Ohm adına);

*silhouette* – tez-tez bu şəkildə karikatura olunan fransız siyasətçisi Etienne de Silhouette adına əsasən;

*nankeen* – Çin istehsalı olan qəhvəyi-sarı rəngli möhkəm parça növü;

*mousseline* – Hindistanda hazırlanmış çox incə və yumşaq düz parça;

*tulle* – örtüklər, paltarlar və s. üçün ipəkdən hazırlanan nazik, incə ağ tor (Fransanın Tül şəhərinin adına);

*bordeaux* – Fransanın Bordo şəhərindəki şəraba əsasən;

*champagne* – Fransanın köhnə Şampan əyalətində hazırlanan ağ köpüklü şərab;

*dahlia* – çiçək (İsveç botaniki A.Dahl adına);

*nicotine* – zəhərli bitki (Fransaya tütünü ilk gətirən Jean Nicot adına) [52, s.116-117].

Metonimiyada bir obyektin adı daimi və ya müvəqqəti əlaqəsi olan digər bir obyektə tətbiq olunur. Bu köçürmə məkan, səbəb, funksional və digər əlaqələrə əsaslanı bilər. Metaforalar kimi, metonimiyalar da metonimik mənşəli sözlər və üslubi vasitə olan metonimiyalar olmaqla iki yerə bölünürlər. Metonimik mənşəli sözlərdə metonimik çalarlar həmin sözlərin semantik quruluşlarında özünü ikinci dərəcəli mənə olaraq biruzə verir. Bu sözlərdə zaman keçdikcə obrazlılıq və emosionallıq təsiri nisbətən solmuşdur. Lakin mənə köçürülməsi zamanı anlayışlarda hələ də məcazi mənə hiss olunarsa, bu, üslubi vasitə olan metonimiya kimi qəbul edilə bilər. Üslubi metonimiyalar dildə mövcud olan hazır metonimiyalara və fərdi, yəni yazıçının özü tərəfindən hazırlanmış metonimiyalara ayrıla bilər.

Metaforalarla yanaşı, metonimiya da təsvirə obrazlılıq təsiri əlavə etmək məqsədilə işlədilə bilər. Eyni zamanda, metonimiya danışanın və ya yazıçının müzakirə olunan obyektə öz subyektiv münasibətini ifadə etməsinə imkan yaradır.

Metonimiya siyasətdə həm yazıda, həm də dildə çox yayılmış bir nitq vasitəsidir. Metonimiya uzun və mürəkkəb fikirlərin daha sadə sözlərlə əvəzlənməsinə imkan verdiyindən və qısa yazmaq həmişə jurnalistlərin hədəfi olduğundan siyasətdə öz nüfuzunu qazanmışdır. Bədii dilin bir forması olaraq, metonimiya sözlərin məcazi mənalarına qatılaraq törəmə mənaları və ifadələri düzəltməklə sözlərin normadan daha çox mənə kəsb etməsi üçün bir yoldur. Metonimiya mürəkkəblik və sirr əlavə etməyə və ədəbiyyat əsərlərinə həyat qatmağa kömək edir.

Sinekdoxa bir şeyi fərz etmək mənasında olan yunan sözüdür. Bir çox semasioloqların daha qabarıq şəkildə diqqətə cəlb etdikləri fərzetmə ilə yaradılan sinokdoxanın poetik nümunələrinə klassik poetik dilimizdə və folklor qaynaqlarımızda tez-tez rast gəlinir. Sinekdoxaların leksik-sitilistik sənət nümunələrinin ilk tutumlu və orijinal nümunələrini öz məhəbbət təsvir və fəlsəfi fikirlərini obrazlı şərhi məqamında məharətlə işlədən Nəsiminin poetik dilindəki nümunəyə diqqət yetirək [19, s.70]:

Ya məgər nuri-təcəllidir əyan oldu yəqin,

Ay ilə gün təl'əti gülgün yanağından gəlir.  
 Şaha, qəddü qamətin hər sərv görsə dər-çəmən,  
 Əgilər, səcdə edər, titrər, budağından gəlir [4, s.281].

deyən şair birinci beytdə panteist fəlsəfi baxışın rəmzi şərhini kimi Ay və Günəş təl'ətini – gözəlliyini sevgilinin gözəl yanağından gəlməsini fərz etdirməklə sinekdoxa yaradır.

İkinci beytdə gözəlin simvolu və fəlsəfi rəmzi mənada azadlıq rəmzi olan sərv və onun budağı timsalında aşiqin sevgilisini fərz etdirir – sinekdoxa yaradır [19, s.70].

Paradigmatik onomasiologiya sisteminə uyğun gəlməyən üslubi vasitələrdən biri də epitetdir. Bu termin demək olar ki, hər yerdə istifadə edilir və bunun üçün tutarlı səbəbləri də mövcuddur. Lakin bu üslubi vasitə bütövlükdə nə onomasioloji, nə də semasioloji termin deyil, çünki onun sintakrik məhdudiyətləri var. Məlumdur ki, epitet cümlədə əsasən təyini ifadə edir. Heç bir mübtədə, tamamlıq və ya xəbər cümlədə epitet ola bilməz. Qismən semantik və qismən sintaktik anlayışına görə bu üslubi vasitəni qarışıq termin olaraq da qeyd edirlər. Oxucuya vəziyyəti daha yaxşı başa salmaq üçün dilçiliklə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin eyni məntiqi problemi təqdim edən bir hadisəni götürəcəyik. Tutaq ki, sənaye müəssisəsində işləyənlərin hamısının ümumi peşə təsnifatını yaratmalıyıq. Onları işçilərə, mühəndislərə, məmurlara və menecerlərə bölmək olar. Bu kifayət qədər məntiqli görünür. Bəs təsnifatı yalnız bir şkala üzrə bölsək nə olar: hündürboy, ağsaçlı, cavan mühəndislər və məmurlar? Təbii ki, bu cür qrup sənaye müəssisəsi üçün uyğun deyil və belə bir qrup ciddi peşəkar təsnifatın bir hissəsi ola bilməz. Eyni məntiqi anlayışı epitet üçün də deyə bilərik [54, s.100-101].

Epitet əsrlər boyu başa düşülən ən geniş yayılmış üslubi vasitə olaraq nəsrədə, publisistik üslubda və gündəlik nitqdə istifadə olunan hər bir obyektə müəllifin qismən və ya subyektiv baxımından qiymətləndirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Əksər hallarda çox və təkrar istifadə edilən epitetlər sabitləşir. Bir çox sabitləşən epitetlər folklorla və xalq balladaları ilə sıx bağlıdır (məsələn, *“true love”*- əsl sevgi, *“merry Christmas”*- şən Milad və s.). Onlardan bir neçəsi XVI və XVII əsrin sonlarında evfemist yazıdan qaynaqlanır (məsələn, *“a valiant youth”*- cəsur gənclik,

“*a trembling maiden*”- titrəyən qız, “*dead silence*”- ölü sükut və s.). Belə epitetlərin çoxsu Homerin şeirlərində tapılıb və o vaxtdan bəri təkrarlanaraq Homer epitetləri kimi tanınır, məsələn: “*swift-footed Achilles*”, “*rosy-fingered dawn*” və s [52, s.65-66].

Əksər hallarda epitet metafora kimi tanınır, çünki bu leksik-üslubi vasitəni tənqidçilər, alimlər, müəllimlər və tələbələr ədəbi bir əsər üzərində müzakirə aparırlar. Epitet həm mövcud, həm də xəyali bir obyektin xüsusiyyətlərini ifadə edir. Onun əsas xüsusiyyəti duyğusallığı və subyektivliyidir: obyektə uyğunlaşdırılması üçün əlavə edilən xarakterik xüsusiyyətlər həmişə danışanın özü tərəfindən seçilir. Demək olar ki, epitetdə sözün əsl mənasını sıxışdırıb çıxarmaq üçün sözün emosional mənası ön plana çəkilir.

Epitetlərin quruluşu və semantikasası son dərəcə dəyişkəndir ki, bu da onların uzun müddət və geniş istifadəsi ilə izah olunur. Semantik olaraq, iki fərqlənən əsas qrup olmalıdır ki, bunlardan ən böyüyü və ən çox istifadə olunanı daha təsirli və duyğulu olsun. Bu epitetlər danışan tərəfindən obyektin emosional qiymətləndirilməsini çatdırmağa xidmət edir. Lüğətdə tapılan seçmə sözlərin çoxu təsirli epitetlər kimi istifadə oluna bilər və istifadə edilir. Məsələn: “gorgeous”, “nasty”, “magnificent”, “atrocious” və s.

İkinci qrup – məcazi və ya köçürülmüş epitetlər – sifətlərlə ifadə olunan metafora, metonimiya və bənzətmələrdən ibarətdir. Məsələn: “*the smiling sun*” – gülümsəyən günəş, “*the frowning cloud*” – qaşqabaqlı bulud, “*a ghost-like face*” – kabusa bənzər üz, “*a dreamlike experience*” – xəyal kimi bir təcrübə və s. Metafora, metonimiya və bənzətmə kimi müvafiq epitetlər də ilk olaraq iki cismin xüsusiyyətlərinin oxşarlığına, ikinci obyektlərin yaxınlığına, üçüncü isə müqayisə edilməsinə əsaslanır. Nümunələrin böyük əksəriyyətində epitetlər sifətlər və ya keyfiyyət bildirən zərflərlə ifadə olunur, məsələn: “*his triumphant look*” – onun zəfərli baxışı, “*he looked triumphantly*” – o, zəfərlə baxdı, “*Richard of the Lion Heart*” – aslan qəlbli Riçard [52, s.66].

Epitetlər tək-tək, cüt-cüt, zəncirvari, ikipilləli strukturlarda və tərs çevrilmiş konstruksiyalarda istifadə olunurlar. Bundan əvvəl verilən bütün nümunələr tək



quruluşlu epitetləri nümayiş etdirdi. Cüt birləşmələri əmələ gətirən epitetlər iki epitetlə təmsil olunur, məsələn: *“wonderful and incomparable beauty”* – heyranedici və bənzərsiz gözəllik, *“a tired old town”* – yorğun qədim şəhər. Epitet zəncirlərinin sayı üçdən bəzən iyirmi və daha çox birləşməni təqdim edərək eynicinsli xüsusiyyətləri təqdim edir. Məsələn: *“You’re a scolding, unjust, abusive, aggravating, bad old creature.”* – Sən tənqid edən, ədalətsiz, təhqir edən, adamı çilədən çıxaran, pis qoca bir məxluqsan. Son nümunədən aydın olur ki, məntiqi bir xüsusiyyət epitetlər silsiləsinə daxil edilərsə, onun təsiri bütün cümləyə əks oluna bilər, yəni epitetlərin subyektivliyi məntiqə şüalanır və müvafiq epitetlər ifadə məqsədləri üçün uyğunlaşır.

İki pilləli epitetlərin təsnifat prosesi iki mərhələdən keçir: obyektin keyfiyyəti və keyfiyyətin özü, məsələn: *“an unnaturally mild day”* – qeyri-təbii sakit bir gün, *“pompously majestic female”* – təmtəraqlı əzəmətli bir qadın. Nümunələrdən göründüyü kimi, iki mərhələli epitetlər zərf+sifət modelinin sabit quruluşuna malikdir. İfadəli epitetlər həmişə orijinal bir təəssürat yaradır. Məsələn: *“the sunshine-in-the-breakfast-room smell”*, *“a move-if-you-dare expression”* [52, s.67].

Növbəti vasitələr həm formalaşma mexanizmində, həm də işlədilməsində çox oxşar cəhətləri olduqları üçün kiçik bir qrupa birləşdirilmiş üslubi vasitələr qrupudur. Buraya pan, zyuqma, frazeoloji vahidlərin pozulması, semantik olaraq uyğunsuzluqlar və ardıcılığı olmayan məzmunlar aiddir. İngilis dili nitqində və ədəbiyyatlarında daha çox ilk ikisi (pan və zyuqma) daha çox müzakirə olunur. Digər ikisi isə dördlüyün nitqdə eyni üslub funksiyasını yerinə yetirməsi və eyni dil mexanizmi üzərində işləməsi üçün birincilərin kiçik dəyişiklikləri kimi qiymətləndirilə bilər, yəni bir söz forması bilərəkdən iki mənada istifadə olunur. Bu üslubi vasitələrin təsiri yumoristikdir. Eyni anda iki mənanın həyata keçirilməsinə və sözün yaranmasına səbəb olan kontekstual şərtlər fərqli ola bilər, məsələn: danışan bir sözü ifadə edərkən, ola bilər ki, onu səhv təqdim etsin və yaxudda bu sözün omonimi kimi çıxış etsin, nəticədə isə bu ifadə digəri tərəfdən səhv qavranılacaqdır. Məsələn: *“Have you been seeing any spirits?”* *“Or taking any?”*. Birinci cümlədə *“spirit”* sözü ruhları, ikinci cümlədə isə içki mənasını ifadə edir [52, s.53-54].

Əksər hallarda çoxmənalı feillər qəsdən semantik cəhətdən bağlı olmayan iki və ya daha çox eynicinsli üzvlə işlədilir, məsələn: *“He took his hat and his leave”*, *“She went home, in a flood of tears and a sedan chair”*. Bunlar İngili nəsrinə xas olan klassik zyuqma hallarıdır [52, s.54].

Semantik cəhətdən əlaqəsi kəsilmiş, lakin eyni feilə bağlı olan eynicinsli üzvlərin sayı artdıqda uyğunsuz ardıcılıqlar əmələ gəlir ki, bu da zyuqma dəyişikliyi.

Klassik zyuqma nümunələrindən də görüldüyü kimi feil ilə asılı üzvlərin hər biri arasındakı bağlar fərqli intensivliyə və sabitliyə malikdir. Əksər hallarda onlardan biri, feil də daxil olmaqla, semantik müstəqilliyini və təsirliliyini itirdiyi halda frazeoloji vahid və ya şablon bir ifadə meydana gəlir. Məsələn: *“to take one’s leave”* və *“to take one’s hat”*.

Zyuqma sözün hərfi orijinal mənasını bərpa edir ki, bu da nəticədə sintaktik nümunələrin frazeoloji vahidlərinin pozulmasına gətirib çıxarır, məsələn:

- *“Little Jon was born with a silver spoon in his mouth which was rather curly and large.”* (Galsworthy)

Bu cümlədə ‘mouth’ sözü məzmunu ilə ‘şanslı olmaq, şanslı doğulmaq’ mənasını verən frazeoloji birləşmədə tamamilə yox olur və bununla da sözün mənasını canlandırır və təzə, orijinal və ifadəli bir təsvir təqdim edir.

Təsvir edilən söz quruluşunun pozulması morfoloji səviyyədə baş verir; zyuqma və pan leksik səviyyəni; frazeoloji vahidlərin pozulması həm leksik, həm də sintaktik səviyyələri; semantik cəhətdən uyğunsuz ardıcılıqlar isə sintaktik səviyyəni əhatə edir.

Qeyri-ardıcılıq sintaktik valentliyin genişlənməsinə əsaslanır və nəticədə semantik cəhətdən əlaqəsi kəsilmiş iki cümlə ümumi bir cümləyə daxil olur. Məsələn: *“Emperor Nero played the fiddle, so they burnt Rome.”* (İmperator Nero skripka çaldı, buna görə də onlar Romanı yandırdılar.) Burada əlaqəsiz iki cümlə səbəb/nəticə əlaqələri ilə məcburən bir-birinə bağlandılar [52, s.55].

Zyuqmada bir söz mətndə iki qonşu olan sözlə eyni qrammatik əlaqədədir. Onlardan biri məcazi, digəri isə mənə baxımından işlədilir. Feil obyekt və zərf; sifət iki isimlə əlaqəndirilə bilər, lakin burada onlardan yalnız biri sifətə uyğundur.

Məsələn: “*She possessed two false teeth and a sympathetic head*” (O. Henry, WL) [48, s.41].

Zyuqma söz birləşməsindəki sözün məhdud mənasına əsaslanırsa bilərə, məsələn: “*The conversation would have come to the same point; namely, the point of the bayonet.*” (Shaw, C) (to come to the point - əsas hissəyə çatmaq, the point of the bayonet – kəsərli hissə) [48, s.42].

Frazeologiyanın üslubi məqsədlər üçün istifadəsi də zyuqma üzərində qurula bilər. Frazeoloji vahiddə məcazi və ya məhdud məna ilə yanaşı müəyyən bir söz özünün birbaşa, yəni ilkin mənasında istifadə olunur, məsələn: “*She wished and wished for the moon, which sailed in cold skies above the river.*” (Galsworthy, L) (to wish for the moon - əldə edilə bilməyəcək bir şeyi arzulamaq) [48, s.42].

Hiperbola (mübaligə) şişirtmənin digər adıdır. Bu leksik-üslubi fiqur vasitəsilə xəyali şəkildə şişirdilmiş bir ifadə yaratmaq mümkündür. Hiperbola dəqiqliyi zəruri olan elmi mətnlərdə deyil, bədii ədəbiyyatda və şeirdə tez-tez istifadə olunur. Danışıq nitqi hiperbolik ifadələrlə zəngindir. Mübaligə hissənin intensivliyini çatdırmağa xidmət edir. Bu vasitənin ən tipik xüsusiyyətlərindən biri onun emosional təsir ifadə etməsidir. Şifahi nitqdə hiperboladan istifadə edərkən güclü səs yüksəlişləri və enişləri ilə rastlaşmaq mümkündür.

Hiperbola tez-tez öz təsirlilik gücünü və bütün hiperbolik xüsusiyyətini itirir. Bəzi hiperbola ifadələri elə mükəmməl qurulmuşdur ki, onların üslubi xüsusiyyəti artıq nəzərə çarpmır. Bunun başlıca səbəbi isə həmin ifadələrin şifahi nitqdə tez-tez istifadəsidir. Başqa sözlə, mübaligənin davamlı istifadəsi nəticəsində emosional təsirliliyin solması prosesi baş verir, məsələn: “*I see frightful lot of writers and painters, you know, they’re supposed to be amusing*” – Əyləncəli olduqları güman edilən hədsiz dərəcədə çoxlu yazıçı və rəssam görürəm (J.Galsworthy) [52, s.118].

Yüksək emosional sözlərin tez-tez hiperbolik istifadəsi onların zəifləməsinə və sonradan daha qüvvətli terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da tədricən gücünü itirir və öz növbəsində daha ifadəli terminlərlə əvəz olunur. Bu təcrübəni aşağıdakı sözlərdə müşahidə etmək olar: *to amaze, to astonish, to surprise.*

‘Astonish’ feili əvvəllər ‘ildırım vurmaq’ mənasını verirdi və ilk mərhələlərində fiziki ‘şok’ mənasında istifadə olunurdu. İndi isə bu söz məcazi mənada işlənərək *heyrtləndirmək, təaccübləndirmək* mənalarında daha çox istifadə olunaraq əvvəlki təsirini itirib.

‘Amaze’ feili də demək olar ki, eyni tarixə aiddir və fiziki ‘axmaqlıq’ mənasını verirdi, lakin indi təkmilləşərək və məcazi mənə qazanaraq *heyran etmək, valeh etmək* mənalarını ifadə edir [52, s.119].

Poetik dildə hiperbola şişirtmə, litota isə kiçiltmə, əzizləmədir. Yunanca *litotes* əhəmiyyətsiz mənasında işlədilən sözdür. Litota yalnız əhəmiyyətsiz mənasında deyil, bədii təsvirdə həm də kiçiltmə, əzizləmə və incəltmə mənasında da işlədilən üslubi vasitədir [19, s.36].

Litotanın poetik dilimizdə ilk sənət nümunələrini Nəsimi və Q. Bürhanəddin yaradıb ərsəyə gətirmişdilər. Obrazlı dil olan bədii müstəqim mənada kəskin ifadə çalarlı söz və ifadə çox vaxt ədəb-ərkan, incəlik xatirinə semantikasını dəyişdirilməklə yeni mənada, bəzən də məzəmmət çalarlığında ifadə olunur. Belə ifadələr idiomatik ifadələrə də çevrilə bilirlər. Belə ki, xalq yaradıcılığında və ədəbi-bədii ifadələrdə tez-tez rast gəldiyimiz “pis” sözünün əvəzinə “yaxşı deyil”, yaxud “yaxşı” sözünün əvəzinə “bəd deyil” kimi ifadələr belə tərkiblərdəndir. Sözlərin bu tərzdə ifadəsi, onun müstəqim mənadakı ifadə kəskinliyini yumşaldırsa da, təsir qüvvəsini artırır [19, s.37].

Evfemizmin mənşəyi ən uzaq keçmişə dini tabuların terminlərdən ayrıldığı zamana gedib çıxır. İnsanlar artıq yaşamayan bir adamın adını çəkməkdən və ya uşağa verməkdən imtina edirdilər ki, bu ad qəbilə arasında tədricən köhnəlsin. Müqəddəs varlıqlar və əşyalarla əlaqəli sözlərin istifadə olunmasına qadağan edildi və bu cür varlıqların adlarının birbaşa adının çəkilməsinə icazə verilmirdi. Eyni qadağa ölümə əlaqəli anlayışlara da aid idi – ölüm və ya bədbəxtlikdən danışmaq şanssızlıq gətirirdi.

Xoşagəlməz bir mənə daşıyan sözlər bəzən hərflərlə əvəz olunur, məsələn: T.B – tuberculosis (vərəm); to hell – to “h” [52, s.121].

Xoşagəlməz sözlər bəzən xarici adlarla və sözlərlə də əvəz olunur, məsələn: *with child, pregnant* (hamilə qadın) – *enceinte* (fransızca da *hamilə qadın* mənasını verir). Xoşagəlməzlik bəzən daha ümumi bir terminin istifadə edilməsi ilə də gizlədilə bilər, məsələn: ‘*drunk*’ (sərxoş) sözünün əvəzinə *intoxicated, inebriated, elevated, flustered*; ‘*mad*’ (dəli, ağılsız) əvəzinə *insane* sözünü istifadə etmək olar [52, s.122].

Daha əvvəl müzakirə olunan üslubi vasitələrdə, yəni metafora, metonimiya, zyuqma, pan və s., sözlərin məntiqi və ifadəli mənasının müxtəlif çevrilmələri ilə məşğul olduq. Adlandırılan anlayışın qiymətləndirilməsi həmişə mövcud idi, lakin bu üslubi vasitələrin heç birinə xas olmayan zəruriliyə bağlı bir xüsusiyyət idi. Onların subyektivliyi qeyd olunan obyektə yeni və gözlənilməz tərəfdən müşahidə edən yeni və təzə baxışdan asılıdır. Növbəti nəzərdən keçirilən mövzu olan ironiyada subyektivliyin əsası fenomenin qiymətləndirilməsindədir. Bu leksik-üslubi vasitənin mahiyyəti məntiqi deyil, qiymətləndirici mənanı ön planda tutmaqdan ibarətdir. Burada mətn elə tərtib edilir ki, ironiya ilə seçilmiş sözün qiymətləndirmə istiqaməti dəyişir və müsbət mənə yüklənmiş söz mənfi bir anlayış əks etdirir və ya (çox nadir hallarda) əksinə başa düşülür.

İroniya sözün kontekstual qiymətləndirmə mənasının lüğət mənası ilə birbaşa ziddiyyət təşkil etdiyi üslubi bir vasitədir. Beləliklə, bütün üslubi vasitələr kimi ironiya da kontekstdən kənarında mövcud deyildir.

Bu üslubi vasitədə kontekstual mənə sözün lüğət, yəni ilkin mənasına tamamilə zidd olan dəqiq sözü göstərmək çox zaman mümkün olub. Lakin bu halın baş tutmadığı məqamlar da mövcuddur. Belə hallarda istehzanın təsiri bir sıra ifadələr və bütün mətn tərəfindən yaradılır. Bu növ istehzaya davamlı istehza deyirlər [52, s.58-59].

## **2.2 Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələrin fərqli xüsusiyyətləri.**

Məlum olduğu üzrə bədii dilin obrazlı təsvir və ifadə vasitələri olan məcazlar sistemindən dilçilik sahəsi kimi 40-cı illərdən etibarən, xüsusən böyük rus dilçisi,

akad.V.V.Vinoqradovun təşəbbüsü, təklifi və istiqamətverici tövsiyəsi ilə məşğul olunmaqdadır. Deməli, 40-cı illərədək dilin məcazlar sistemi ədəbiyyatşünaslığın aspekti sayılmış və onun nəzəri məsələləri, təhlili və ümumiləşdirilməsi bilavasitə ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından aparılmışdır. Beləliklə, rus dilçiliyində olduğu kimi, türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan filologiyasında bədii üslubi məcazlar sistemi – poetik linqvistikası 40-cı illərədək tədqiq edilməyibdir. Lakin rus ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi, türkologiya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bədii təsvir və ifadə vasitələri olan metaforik və metanomik məcazlardan bir çox yazıçıların dərsliklərində, monoqrafiyasında və əsərlərində bəhs edilmişdir [19, s.5-6].

Ümumiyyətlə, 40-cı illərdən etibarən, qazax, özbək, Azərbaycan və s. dillərində məcazlara və onun ayrı-ayrı növlərinə aid tədqiqatlara, tədrislə əlaqədar vəsaitlərdə tərif və təhlillərə müəyyən yer verilmişdir [19, s.6].

Bilməliyik ki, üslubiyyat dilin bütün vahidləri ilə, xüsusən, leksik-semantik vahid kimi söz və söz birləşmələri, dilin qrammatik quruluşu ilə obyektiv əlaqədə olur. Çünki, fonetik, leksik, qrammatik və semantik vahidlər üslubi keyfiyyətlərin yaranmasının əsasını təşkil edir. Leksik-semantik və sintaktik vahidlər isə üslubi çaların norma və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən amillər kimi çıxış edirlər [19, s.8].

Baxmayaraq ki, üslubi vasitələrin istifadəsi bədii mətnədə baş verən hadisələr və fikirlərlə əlaqəli olsa da, orijinal ədəbiyyat əsərində onlar asanlıqla gözə çarpmır. Əksər üslubi vasitələrdə iki mənə tətbiq olunur: həqiqi mənə, başqa sözlə, dil sistemində əvvəlcədən müəyyən olunmuş ilkin mənə və mətnə görə verilmiş əlavə mücərrəd bir mənə, hansı ki, bu mənə sonradan qazanılıb.

Ancaq bəzən bir leksik vahidin ikiqat tətbiqi iki mənənin qarşılıqlı təsiri ilə deyil, biri digərinin nəznində qəbul edilən iki sözlə (əsasən sinonimlərlə) həyata keçir [41, s.30].

Dil reallığının şüurlu şəkildə üslubi vasitəyə çevrilməsi dilçilik nəzəriyyəsindəki maraqları qrammatika hüdudlarından kənara çıxan bəzi dilçilər tərəfindən müşahidə edilmişdir. A.A.Potebnya yazır:

“Qədim Yunanıstanda və Romada olduğu kimi bir sözün məcazi mənada istifadəsi onun adi nitqdə işləndiyi mənə ilə ziddiyyət təşkil edir.” [53, s.204].

Müəllifin yuxarıda qeyd etdiyi ziddiyyət həmişə aydın müşahidə oluna bilməz. Bəzi üslubi vasitələrdə bu dərhal başa düşülə bilər, lakin digərlərində isə bunu aşkar etmək üçün diqqət və kifayət qədər təcrübə tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ziddiyyət özünü ən çox zehnimizin iki mənəni eyni zamanda qavradığı zaman ortaya çıxır. Mənalər paralel olaraq meydana çıxır və onlardan biri digərindən daha üstündür. Məsələn, “The night has swallowed him up” (“Gecə onu içinə çəkdi”) cümləsində “swallow” sözünün iki mənəsi var:

a) istinad etdiyi həqiqi, ilkin mənə və b) mətndaxili mənə (yox etmək, içinə çəkmək). Bu cümlədə mətndaxili mənə istinad etdiyi ilkin mənədən üstündür.

Eyni vəziyyəti növbəti cümlədə də müşahidə etmək mümkündür: “Is there not blood enough upon your penal code that more must be poured forth to ascend to Heaven and testify against you?” (Byron) (“Cənnəti qazanmaq və sizə qarşı şahidlik etmək üçün kifayət qədər qan tökülmədimi?”)

Sual forması, yəni bir sualın struktur mənəsi qoyulan təsdiq forma ilə paralel olaraq gedir. Üslubi vasitələr işlənən bir ifadənin və yaxud da hər hansı bir cümlənin mənəsini və burada işlənən iki quruluş mənəsindən hansının üstünlük təşkil etdiyinə qərar vermək çətindir. Üslubi vasitələrin ətraflı təhlilinin aparıldığı zaman eyni anda ortaya çıxan iki mənədən hansının digərini üstələdiyinə diqqət yetirmək vacibdir [41, s.31].

Üslubi vasitələrin meydana çıxması dil mediasının inkişafında təbii bir prosesdir. Yazıda və müxtəlif funksional üslublarda tədricən yeni xüsusiyyətlər, başqa sözlə daha geniş funksiyalar inkişaf etməyə başlayır və beləliklə çoxfunksiyalılığa səbəb olur.

İfadə vasitələri ilə üslubi vasitələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzəriyyə baxımından ifadə edilə bilər. İfadə vasitələri üslubi vasitələrdən daha çox proqnozlaşdırma qabiliyyətinə malikdir. Bu vasitələr təbii düşüncə tərzini izləyir, onu dildə çox istifadə olunan vasitələrlə gücləndirir. Buradan belə çıxır ki, üslubi vasitələr daha çox məlumat daşıyır və buna görə də onların mənəsini və ehtimalını açmaq üçün

müəyyən səy tələb olunur. Üslubi vasitələrin mənasını asanlıqla başa düşmək üçün bu vasitələr oxucuya yaxşı məlum olan xüsusi bir kod şəklində təqdim edilməlidir [41, s.31].

Xüsusi dil kodu anlayışı indi dil vahidlərinin funksiyalarının təhlilində çox tətbiq olunur. Üslubi vasitələr tətbiq edilərkən E.Stankievicz bir növ kod dəyişkənliyini qeyd etmişdir. O “neytral, əsas məna ifadəli mənanın işləndiyi və önəm qazandığı bir mətndə arxa planda xidmət edir” [53, s.246] fikrini təsdiqləyərək dil kodunun iki tərəfli tətbiqini qəbul edir. Üslubi vasitələr emosional nəsrə az istifadə olunur, çünki onlar mətnin təsirini yükləyirlər və bu da onun başa düşülməsinə mane olur. Bu vasitələr şeirdə və xüsusən də poetik cərəyanlarda bolca istifadə olunur, nəticədə onun oxucu tərəfindən mənimsənilməsini gecikdirir.

Sovet dilçilik məktəbinin elmi statistikasına dildə mövcud olan üslubi vasitələr ilə ifadə olunan fikirlərin qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu vurğulayıb.

Bir dilin ifadə və üslubi vasitələrindən danışarkən yalnız oxucuya və ya dinləyiciyə əsas ideyanın çatdırmağından söhbət getmir, burada eyni zamanda emosional reaksiya doğuran sözlərin, ifadələrin və cümlələrin ifadə edilməsindən bəhs edilir.

Müəyyən bir dilin ifadə və üslubi vasitələri leksik, qrammatik və fonetik olaraq təsnif edilir. Bu vasitələr üslubi məqsədlərindən asılı olmayaraq hər hansı bir nətiq və ya yazıçı tərəfindən nitqdə istifadə olunur. Üslubi və ifadə vasitələri mətndə və ya nitqdə müəyyən bir üslub məqsədi ilə istifadə edilir və bu cür hallarda emosional təsir yaratmaq üçün bilərəkdən seçilir.

Gündəlik danışmada, mətndə və ya dialoqlarda bir fikri çatdıran zaman müəyyən bir söz belə təsir yaradaraq fikirləri daha emosional ifadə edə bilər. Beləliklə, dildə üslubi funksiyaları yerinə yetirmək üçün bilərəkdən istifadə olunan dil vahidlərinə üslubi və ya ifadə vasitələri deyilir.

Bütün dillərdə sözlərin semantik köçürülməsi və ötürülməsinin tədqiqi alimlərin maraq dairəsində olan bir məsələdir. Mənanın ötürülməsi və köçürülməsi ona müxtəliflik verməklə yanaşı mövzuya rəng qatmaq və ya onu qiymətləndirmək, məlumatları daha təsirli çatdırmaqla nitqimizdə mühüm rol oynayır.



Bu köçürülmə və ötürülmə kimi əməliyyatlar ritorikada metafora və metonimiya adları altında geniş yayılaraq tanınmağa başlamışdır. Metafora gizli müqayisə olmaqla yanaşı, bir varlığa məxsus əlamətin başqasının üzərinə köçürülməsini tətbiq edən bədii ifadə vasitəsidir. Məsələn: “a cunning person” (hiyləgər insan)- burada heyvana aid xüsusiyyət insan üzərinə köçürülüb və onun necə xarakterə məxsus olduğu metafora ilə təsvir olunub.

Sözlər mənalarını dəyişir və bu mənə dəyişikliyinə semantik dəyişiklik deyilir. İnkişafda olan hər bir söz bir söz semantik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Söz mənasında dəyişikliklər davamlı olaraq sürətlənsə də, sözlər nadir hallarda bir mənadan əlaqəsi olmayan digər bir mənaya keçir. Burada baş verən dəyişikliklər addım-addım izlənilir. Bu dəyişikliyin bir neçə yolu var.

Semantik dəyişikliyin ən çox işlədilən növlərindən biri olan və eyni zamanda fərqli cisimlər və hərəkətlər arasındakı hiss edilən oxşarlığa əsaslanan leksik-üslubi vasitələrdən biri metaforadır.

Bir çox ingilis sözünün mənaları metafora ilə genişləndirilmişdir. Məsələn, bir çox metaforalar insan bədəninin bəzi hissələrinə əsaslanır: “*the hands and face of a clock*” (saatın əlləri və üzü), “*the foot of a bed or of a mountain*” (çarpayının ayağı və ya dağın ətəyi), “*the leg of a chair or table*” (stulun və ya masanın ayağı), “*the tongue of a shoe*” (ayaqqabının dili), “*the eye of a needle*” (iynənin gözü). Gündəlik istifadə olunan metaforalar tez-tez işlədildiyinə görə onlar öz metaforik keyfiyyətlərini itirmiş və ölü metaforalar (dead metaphors) kimi qeydə alınmışdır, məsələn: “*the core of the subject*” (mövzunun özəyi). Bu metaforalarda sözün məcazi mənada işlədildiyini qətiyyənlə hiss etmək mümkün deyildir [39, s.65].

Nitqi və yazını daha canlı və daha təsirli ifadə etmək üçün metaforalı birləşmələr yaradılır və istifadə edilir, məsələn: “*The wind was singing in the trees.*” (Külək ağaclarda hərəkət edirdi.) Müxtəlif məqsədlərə xidmət edən və xidmət olunan məqsədlərin növlərini əks etdirən müxtəlif metaforalar mövcuddur. Məsələn: “*Inflation makes me sick.*” (İnflyasiya məni xəstə edir.) Burada təcrübəyə istinad edilir. “*There is so much hatred in the world*” (Dünyada nifrət çoxdur) cümləsində metaforanın məqsədi kəmiyyətdir. Və yaxud da müxtəlif fəaliyyətləri

stimullaşdıraraq məqsədlər qoymaq mümkündür. Məsələn: “*She saw getting married as the solution to her problem.*” (O, evlənməyi bütün problemlərin həlli olaraq görürdü.) Belə ifadələrin əksəriyyətində məcazi mənənin istifadə edildiyi nəzərə çarpılmaz [39, s.66].

Metafora çox vaxt ədəbi bir vasitə kimi götürülür. Ədəbiyyatşünaslıqda metaforalar bənzətmələrdən fərqlənir. Metaforada bir əşya və ya hadisə onunla əlaqəsi olmayan digərinə bərabər tutulur. Məsələn: *The man is a lion* – Adam bir aslandır. Bənzətmələrdə isə əşya və ya hadisə onunla əlaqəsi olmayan başqa bir əşya və ya hadisəyə bənzədildiyi nəzərdə tutulur. Məsələn: *The man is like a lion* – Adam aslan kimidir. Metaforalar təkcə ədəbi əsərlərdə deyil, ümumilikdə dildə olduqca geniş yayılıb [39, s.66].

Metafora gizli bir müqayisə olmaqla yanaşı oxşarlığın birləşməsinə əsaslanan ad köçürməsidir. Bu vasitə bir varlığı sanki başqa bir varlıq kimi istinad edərək ona bənzəyən bir təsvir üsulu təqdim edir. Məsələn, hiyləgər insana ‘tülkü’ deyilir [39, s.130].

Çoxsaylı metaforik köçürmə hadisəsi zaman və məkan arasındakı bənzətməyə əsaslanır, məsələn: “*long distance – long speech*”; “*a short path – a short time*”. Məkan əlaqələrinin psixoloji və zehni təsəvvürlərə köçürülməsi anlayışla əlaqəli söz və ifadələrə nümunə ola bilər, məsələn: to catch (grasp) an idea – fikri qavramaq; to take a hint – işarə etmək; to throw light upon – aydınlatmaq [39, s.131].

Metaforanın ən başlıca xüsusiyyəti nitqdə hərfi mənədən sərf-nəzər edilməsidir. Bu prinsip pozulduqda nitq vahidi öz həqiqi mənəsini kəsb edir və deməli, metafora ləğv edilmiş sayılır. Bu leksik-üslubi vasitədə danışan da, dinləyən də sözlərin məcazi metaforik mənada işləndiyini şərtləşmiş kimi olur. Belə şərt olmadıqda sözü və dili anlamaq, bir sözlə, ünsiyyət mümkün deyildir. Deməli, sözün metaforik işlənməsində “həqiqi mənədən sərf-nəzər edilməsi” prinsipi əsasdır [21, s.128-129].

Metonimiyada isə əlamət öz daşıyıcısından ayrılmaz. Bu əlamət həm həqiqi mənəsində, həm də məcazi mənada bütün tamlığı ilə təzahür edir. Başqa sözlə, həqiqi mənə sözün məcazi mənəsini ləğv etmir, əksinə ola bilər ki, bu mənəni inkişaf etdirir, reallaşdırır və aydınlaşdırır [21, s.129].

Metaforanın digər bir xüsusiyyəti onun əsasən müqayisə ilə (“ixtisar edilmiş müqayisə”) əlaqədar olmasıdır ki, bu cəhət metonimiya üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Metonimiyada müxtəlif təsəvvürlərin əlaqəsi real əlaqədir, real həyatı əlaqələrdən asılıdır. Məlumdur ki, metonimik əlaqələrin ən çox yayılanları bunlardır: forma və məzmun əlaqəsi, zaman anlayışı ilə həmin zaman ərzində görülən iş, hadisə və s. arasındakı əlaqə, material ilə onun düzəldildiyi əşya arasındakı əlaqə, səbəb və nəticə əlaqəsi, əlamət ilə bu əlamətin daşıyıcısının əlaqəsi və s [21, s.129].

Metonimlərin (əslində sinekdoxanın) bir növü də mübaliğə (hiperbola) hesab olunur. Digər metonimlər kimi hiperbolanın da başlıca xüsusiyyəti bir əlaməti qabarıqlaşdırmaq və tipikləşdirməkdir. Sənətkar subyektiv hisslərin təsiri ilə tipikləşdirdiyi bu əlaməti xüsusilə nəzərə çarpdırmağa çalışır. Varlığı, obyektiv aləmi şişirtmək, böyütmək məqsədi güdən mübaliğə əslində metonim qanunları əsasında inkişaf etdirilir [21, s.131].

Metaforadan fərqli olaraq, metonimiyada hadisələri başa düşmək üçün heç bir təcrübəyə ehtiyac yoxdur, məsələn: *a hundred head of cattle* (yüz baş mal-qara=metonimiya) ifadəsində heç bir əvvəlki təcrübə olmadan aşkar olunan mənanı başa düşmək mümkündür. *Head of Government* (hökumət sədri=metafora) ifadəsi isə bir nisbətlə əvəz olunur: hökumətin əsas, aparıcı üzvü bədənin bir hissəsi olan baş ilə eyni funksiyanı daşdığı üçün bu ifadədə öz mahiyyətini yetərincə əks etdirmişdir. Fərq kifayət qədər aydın görünür: birinci cümlədə heç bir izaha ehtiyac olmadığı təqdirdə, ikinci cümlədə əsl mənanın mənimsənilməsi vacibdir [54, s.112].

Metafora ilə metonimiya arasında daha bir əsas fərq ondan ibarətdir ki, metonimiya uyğunlaşma əlaqəsinə girdiyi halda, metafora müqayisəyə dayanaraq oxşarlığa əsaslandığını qeyd edib. Metafora və metonimiyanın öz quruluşlarında və funksiyalarında ortaq xüsusiyyətləri olsa da, işləmə mexanizmlərində və istifadə qaydalarında tamamilə fərqlənirlər. Metaforada bənzəyən və bənzədilən arasında böyük fərq və məsafə vardır, lakin metonimiyada iştirak edən iki element həmişə eyni sinfə aid olmasa belə, eyni kateqoriyaya aiddir. Semantik fərqlər və ziddiyyətlər həm metaforada, həm də metonimiyada mövcud olsa da fərqli xarakter daşıyır.

Mübaligə hislərin, fikirlərin çox yüksək dərəcədə şişirdilmiş ifadə tərzidir. Şerlərin əvvəllərində başlanan mübaligə sona qədər davam və inkişaf etdirilir. Ona görə də belə yazılarda mübaligə ifadə vasitəsi – məcaz növü deyil, ritorik fiqur hesab edilməlidir. Bu isə artıq ədəbiyyatşünaslıq mövzudur. Bütöv mətndə deyil, söz və ifadələrdə təzahür edən mübaligə dilçilik üslubiyyatının mövzudur [21, s.132]. Belə mübaligələr Ələsgər irsində çoxdur:

“Əl çəkmərəm səndən dəm olunca sur,  
Vaxt ikən qəbrini qaz, Şair Nağı [17, s.180].  
Şişər başın, bu mahala sığışmaz [17, s.179].  
Bir gəliş gələrəm anlamaz dostu,  
Dəyməmiş tökülər kalı, Məhəmməd [17, s.177].  
Dərya dilim dalğa vurdu, bulandı,  
Qərq olmaq istəyən ümmana gəlsin [17, s.10]!”

Ümumiyyətlə, obrazlı müqayisə, metafora və epitet arasında çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr, oxşar və fərqli cəhətlər vardır. “Yanağı alma kimi qırmızıdır” və ya “yanağı almaya bənzəyir” ifadələri müqayisəyə əsaslanır, “yanağı alma(dır)” ifadəsi metaforadır, “alma yanaq(lı)” metaforik epitet, “alma yanaq” metaforik mürəkkəb sözdür. Bu ifadə tərzləri bədii üslubda çox müxtəlif funksiyalarda çıxış edirlər. Göründüyü kimi, metafora semantik, epitet leksik-sintaktik, mürəkkəb söz leksik-semantik, müqayisə üslubi (-sintaktik) hadisədir [21, s.142].

Leksik-sintaktik məcaz olan epitet cümlədə təyin (və ya zərflik) funksiyasında çıxış edir. Hər bir təyində nə isə fərdi, subyektiv münasibət ifadə edilir. Təsadüfi deyil ki, başlıca məqsədi subyektiv-emosional münasibətləri bildirmək olan bədii dildə epitet mühüm yer tutur. Başqa üslublarda epitetin o qədər də funksional əhəmiyyəti yoxdur [21, s.142].

Uzun müddət istifadə nəticəsində epitet birlikdə işləndiyi isimlə sabit söz birləşmələri yarada bilər. Dildə qurulan epitetlər çox vaxt daimi bir xüsusiyyətə və ya anlayışa əsaslanır. “*Green wood*”, “*merry maid*”, “*lady gay*”, “*merry old England*”, “*bonny ship*” kimi birləşmələr epitetlərə nümunə ola bilər. Aşağıdakı şeir parçasında da epitet nümunəsi verilmişdir:

*“The Queen was clad in scarlet  
Her merry maids all in green.”*

*(The Queen’s Marie) [48, s.30].*

Fərdi epitetlərin canlılığı və emosionallığı müəllifin üslubundan və xüsusən də bədii məqsədindən çox asılıdır. Məsələn, “The Picture of Dorian Gray” romanının ilk paraqraflarının birində müəllifin istifadə etdiyi epitetlər bir yay gününün zərifliyini oxucuya çatdırmağa çalışır:

*“The studio was filled with the rich odour of roses, and when the light summer wind stirred amidst the trees of the garden there came through the open door the heavy scent of the lilac, or the more delicate perfume of the pink-flowering thorn.”*  
(Oscar Wilde) – Səhnə qızılgül qoxusu ilə doldu və bağdakı ağacların arasında yüngül yay küləyi oynadıqca açıq qapıdan yasəmənin ağır qoxusu və ya çəhrayı əkin qığılcımının incə ətri gəldi [48, s.31].

Epitetlərə daha çox publisistik üslubda, nadir hallarda isə elmi nəslərdə rast gəlmək olar. Danışıq dilində istifadə edilən epitetlər funksiyalarına görə şeir və bədii əsərlərdə işlədilən fərdi epitetlərdən çox fərqlənir.

Bədii ədəbiyyatda fikrini müxtəlif yollarla, müxtəlif ifadə vasitələri ilə verməyə çalışan N.Xəzri poeziyasında fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadələrdən istifadə etmiş, çox vaxt öz əlavələri ilə onların ekspressivlik və təsirlilik əlamətini gücləndirmişdir. Bu ifadələrin fikrən təhlili oxucuda xalqın təfəkkür məhsuluna, onun qüdrətinə məhəbbət hissi oyadır [12, s.102].

Klassik və müasir ədəbiyyatımızın elə bir janrı yoxdur ki, orada metonimik frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasın. O cümlədən N.Xəzrinin şeirlərində metonimiyanın gözəl nümunələrinə rast gəlinir [12, s.108]:

Arzular baharda, ömür qışdadır

Quru haray çəkər, yaş tökülərsə [29, s.23]

Metaforada müəyyən bir bənzəyiş və oxşarlıqla hadisələr qarşılaşdırılırsa, metonimiyada bu bənzətmə bir-biri ilə əlaqədar olan varlıq və hadisələrin addayışması ilə təsvir obrazı yaranır. Metonimiya əsasən oxşarlığa görə deyil, məkan

və zaman əlaqəsinə görə bir adın əlamət və keyfiyyətləri başqa bir varlıq üzərinə köçürülməsi yolu ilə məcaziləşir [18, s.23].

Aşıqlarımız da metonimiyadan istifadə edərək, özlərinin həyata münasibətlərini ifadə etmişlər. Ustad aşıqlarımızdan Aşıq Ələsgər şeirlərində metonimiyanın parlaq nümunələrinə rast gələ bilərik:

“Gətirdin rəngimə sarı, dur gedək!

Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək!

Ələsgərəm, bizə sarı dur gedək!

Bir dərdimi eyləyibsən, narın, üz [17, s.97]!”

Burada Aşıq Ələsgər “sar”, “sınıq könül” sözləri ilə aşiqin sevgiliyə yalvarışlarını bildiren metonimiyaları ilə təcnisdəki bədii vüsəti bir daha artırmışdır [18, s.26].

Beləliklə, sənətkarların bədii əsərlərinin zəruri xüsusiyyətlərini və dilini öyrənən zaman başqa leksik-üslubi vasitələrlə birlikdə metonimiyalara da diqqəti cəlb etmək və onları təhlil etmək lazımdır.

Metaforaya nisbətən metonimiyadakı ötürmə dairəsi daha məhduddur: iki obyektin (hadisələrin, hərəkətlərin) saysız-hesabsız xüsusiyyətlərindən yalnız birinin ortaqlığı əsas götürülür, digər əlaqələr isə çox da önəmsənilmir. Bu səbəbdən metonimiya metaforaya nisbətən daha az müşahidə olunan leksik-üslubi vasitədir.

Bir qayda olaraq, metonimiya daha çox isimlərlə (daha az isimləşmiş saylarla) ifadə olunur və isimlərə xas olan sintaktik funksiyalarda istifadə olunur [52, s.51].

İroniya iki mənanın qarşılıqlı təsirinə əsaslanır, lakin metaforanın və metonimiyanın əksinə olaraq, kontekstdə doğulan mənə sözün lüğət mənasına ziddir. Bu leksik-üslubi vasitə ümumiyyətlə mənfi bir mənəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. İroniya və yumorun çox sayda ortaq cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Yumor hər zaman gülüşə səbəb olur, ironiyada isə gülüş yumor xarakterli deyil. Bu vasitələr narazılıq, qıcıqlandırmaq, təəssüf və peşmançılığı ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər, məsələn: “*How we Democrats stick together*” – Biz demokratlar necə də bir-birimizlə mehribanlıq (bu cümlədə əsas fikir “Biz demokratlar necə də həmişə bir-birimizlə mübarizədəyik” mənasını əks etdirir); “*She*

*turned with the sweet smile of an alligator*” (J.Steinbeck) – O, timsah gülüşü ilə geri döndü [56, s.97-98].

Hiperbola bilərəkdən şişirtmə yolu ilə əldə edilən üslubi vasitədir. Bu leksik-üslubi vasitə də epitet kimi emosional mənanın ön planda verilməsini təmin edir. Burada danışanın hisləri və duyğuları o qədər qabarıq olur ki, danışarkən qeyd olunan obyektin kəmiyyət və keyfiyyət aspektini gücləndirməklə məşğul olur. Məsələn, Andrew Marvell “To His Coy Mistress” adlı məşhur şeirində yazırdı: “*My vegetable love should grow faster than empires*” [52, s.70].

Hiperbola gündəlik nitqimizin ən çox yayılmış üslubi vasitələrindən biridir. Heyranlığımızı və qəzəbimizi təqdim etdikdə bəzən təkrar istifadə edildiyi üçün şablona çevrilmiş hiperbolalardan da istifadə edirik, məsələn: “*I would gladly see this film a hundred times*” – Mən məmnunluqla bu filmi yüz dəfə izləyirdim; “*I have told it to you a thousand times*” – Mən sənə bunu min dəfə demişəm [52, s.70].

Bu leksik-üslubi vasitə sözün ilkin və emosional mənasının qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Hər bir mübaliğəni üslubi vasitə adlandırmaq olmaz. Gündəlik şifahi nitqdə istifadə olunan mübaliğələr hamı tərəfindən hazır mənbə kimi istifadə olunduğu üçün onlar dinləyicinin zehmində müəyyən təsvir və məcaz yarada bilmirlər. Məsələn: *Haven't seen you for ages* – Əsrlərdir səni görmürəm. Nümunədə verilən mübaliğəyə bəzən linqvistik hiperbolalar da deyilir.

Şifahi nitqdə hər bir hiperbolanın məcazi mənasını itirdiyini söyləmək doğru olmaz. Ola bilər ki, natiq fərdi olaraq mübaliğə icad etsin və ya məcazi təsiri tamamilə solmamış nümunəyə müraciət etsin, məsələn: “*You never saw so many phonies in all your life, everybody smoking their ears off and talking about the play*” (Salinger, CR); “*I ought to be shot for not recognizing it*” (Croning, C) [48, s.38].

Bəzən hiperbola daha dolaylı və təsviri yolla ifadə edilir, məsələn: “*What I suffer in that way no tongue can tell.*” (Jerome, TMB) – Bu yolda nə əziyyət çəkdiyimi heç kəs dilinə gətirə bilməz [48, s.39].

Hiperbola digər üslubi vasitələrlə əlaqədə də meydana gələ bilər. Məsələn, bənzətmələr tez-tez hiperbolik ola bilər: “*His mind began to move like lightning.*” (Leacock, PLG) – Onun ağı ildırım kimi fikirləşməyə başladı [48, s.40].

Hiperbolik mənə metaforalarda da baş verə bilər, məsələn: “*They chase around barefoot to get the dew on their feet. They hunt for ozon*” (Leacock, PLG) [48, s.40].

Hiperbola digər üslubi vasitələrin – metaforanın, bənzətmənin, ironiyanın – son təsiri kimi də istifadə oluna bilər. Bu leksik-üslubi vasitə bütün nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər. Bəzi sözlər var ki, üslubi vasitələrlə digərlərinə nisbətən daha çox istifadə olunur. Bu sözlərdə daha çox əvəzliliklər yer alır, məsələn: “*all*”, “*every*”, “*everybody*” və s [52, s.71].

Poetik dildə hiperbola şişirtmə, litota isə kiçiltmə, əzizləmədir. Yunanca *litotes* əhəmiyyətsiz mənasında işlədilən sözdür. Litota yalnız əhəmiyyətsiz mənasında deyil, bədii təsvirdə həm də kiçiltmə, əzizləmə və incəltmə mənasında da işlədilən üslubi vasitədir [19, s.36].

Litotanın poetik dilimizdə ilk sənət nümunələrini Nəsimi və Q. Bürhanəddin yaradıb ərsəyə gətirmişdilər. Obrazlı dil olan bədii müstəqim mənada kəskin ifadə çalarlı söz və ifadə çox vaxt ədəb-ərkan, incəlik xatirinə semantikasını dəyişdirilməklə yeni mənada, bəzən də məzəmmət çalarlığında ifadə olunur. Belə ifadələr idiomatik ifadələrə də çevrilə bilərlər. Belə ki, xalq yaradıcılığında və ədəbi-bədii ifadələrdə tez-tez rast gəldiyimiz “pis” sözünün əvəzinə “yaxşı deyil”, yaxud “yaxşı” sözünün əvəzinə “bəd deyil” kimi ifadələr belə tərkiblərdəndir. Sözlərin bu tərzdə ifadəsi, onun müstəqim mənadakı ifadə kəskinliyini yumşaldırsa da, təsir qüvvəsini artırır [19, s.37].

Hiperbola və litotanın əsas cəhətlərindən biri də onların müsbət və ya mənfi qiymətləndirici mənaya malik olmasıdır. Bu üslubi vasitələr şəxsi hislərin və fikirlərin ifadəsini rəngləndirməyə xidmət edir. Hiperbola və litota gündəlik nitqdə ziddiyyətli mövqeləri təmsil edirlər: hiperbola nikbinlik və idealizmi, litota isə bədbinliyi əks etdirir.

Antonimiya xüsusi bir isim yerinə ümumi ismin istifadə edildiyi (və ya əksinə) və xüsusi bir ismin nominal mənasının məntiqi mənası ilə sıxışdırıldığı və ya məntiqi mənasının yeni nominal mənə əldə etdiyi leksik-üslubi vasitədir. Bildiyimiz kimi, məntiqi mənə anlayışları ifadə etməyə və ayrı-ayrı obyektləri qruplara təsnif etməyə xidmət edir. Nominal mənənin heç bir təsnifat qüvvəsi yoxdur, çünki bu, müəyyən bir



qrupu təşkil edən bir çox obyektin digərlərinə aid edilməsi üçün deyil, əksinə, onu qrupdan ayırmaq məqsədi ilə tək bir fərdi obyektə aidliyədir. Məsələn, “Mary” sözü hər hansı bir qız, qadın, pişik və s. adlarını ifadə edir, lakin onun hansı sinfə aid olub-olmadığını müəyyən etmir, çünki onu izah etmədən qəbul edir. Ancaq T.Drayzərdən götürülmüş “*He took little satisfaction in telling each Mary, shortly after she arrived, something...*” bu cümlədə “each” sözünün köməyi ilə “Mary” xüsusi ismi hər hansı bir qadını ifadə edən ümumi bir ismə çevrilir. Burada birinci növ antonomiya ilə məşğul oluruq [52, s.61-62].

Antonomiya əsasən isimlərdən, təyini birləşmələrdən və ya ifadələrdən düzəlir. İkinci növ antonomiyada istifadə olunan ümumi isimlər əksər hallarda mücərrəd isimlərdir, lakin bəzən konkret isimlərin də istifadə edildiyi hallarla üzləşirik.

Antonomiya həm metafora, həm də metonimiya ilə yaxından əlaqəli olan leksik-üslubi bir vasitədir. Burada xüsusi isim ümumi anlayış ilə ifadə olunur və ya xüsusi isim hər hansı bir epitet ilə yerini əvəzləyə bilər [48, s.25].

Oksimoron sintaktik və semantik quruluşların toqquşduğu bir leksik-üslubi vasitədir. “Romeo and Juliet” əsərindən çox sitat gətirən Şekspir sevgi təriflərində sintaktik cəhətdən mükəmməl düzəldilmiş atributiv birləşmələr arasında güclü semantik ziddiyyət yaradır. Məsələn: “*O brawling love! O loving hate! O heavy lightness! Serious vanity! Feather of lead, bright smoke, cold fire, sick health!*” [52, s.73-74].

Verilən oksimoron nümunəsindən aydın şəkildə görünür ki, onların hər biri eyni vaxtda mövcud olan ziddiyyətli keyfiyyətləri vurğulamağa kömək edən iki mənə baxımından əks anlayışların birləşməsidir. Bir qayda olaraq, oksimoronun iki üzvündən biri ümumi müşahidə olunan və tanınan xüsusiyyəti aydınlaşdırır, digəri isə obyektin sırf subyektiv və fərdi anlayışı ilə məşğul olur. Beləliklə oksimoronda, bundan əvvəl müzakirə olunan üslubi vasitələrdə müşahidə ediləndən fərqli bir şəkildə duyğusal mənənin ön plana çıxması ilə də məşğul olunur. Oksimoronun ən çox tanınmış forması onun təyinedici quruluşudur ki, bunu da onun subyektiv hissəsində daha aydın görmək mümkündür. Lakin, feillərin də işləndiyi oksimoron nümunələrinə rast

gəlmək mümkündür, məsələn: “*to shout mutely*” (səssiz qışqırmaq), “*to cry silently*” (səssizcə ağlamaq) və s [52, s.74].

Oksimoron əsasən antonimlərlə düzələn və çox vaxt kinayə çalarlı olan bədii təsvir vasitəsidir. Məcəzlar sisteminin poeziyada klassik nümunələrini yaradan Nəsimi öz əsərlərində oksimorona da xüsusi yer vermişdir:

Düşmənin adını aşiqlərə sordum ki, nədir,

Eşidən cümlə nə kafər, nə müsəlman dedilər [4, s.262].

Burada Nəsimi dini ayrışçılıq hökmlərinə qarşı ağlabatan ifadə olan, aşiqin düşməni “nə kafər, nə müsəlman” oksimoronu ilə məhəbbət tərənnümü ifadəsi yaradır [18, s.30].

Bəzi hallarda oksimoronun özünəməxsusluğu və spesifikliyi qeyri-təyinedici quruluşlarda da ifadə olunur. Məsələn: “*The street damaged by improvements*” (Küçə abadlıq işləri nəticəsində dağıldı); “*Silence was louder than thunder*” (Səssizlik göy gurultusundan daha yüksək idi) [52, s.74].

Komponentlərinin bir-birinə məcburən bağlandığına və bir-birilərini imtina etdiyinə görə oksimoronlar çox nadir hallarda şablon hala gəlib çıxır. Gündəlik nitqdə işlədilən bir sıra oksimoronlar var ki, onlar danışanın nitqində bir sıra emosional təsirləri ifadə edirlər, məsələn: “*damn nice*”, “*awfully pretty*” [52, s.74].

## NƏTİCƏ

Tədqiqat göstərir ki, sözün polisemiyası əsasında əmələ gələn məcaz dilin obrazlılıq və ifadəlilik imkanlarını genişləndirən, habelə onun lüğət tərkibini genişləndirən amillərdən biridir. Məcəzin ifadə etdiyi məna müqabilində dildə çoxlu sayda üslubi vasitələr yaranıb ki, onlardan biri də leksik-üslubi vasitələrdir.

Bədii üslub ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən daha geniş üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Burada ədəbi dilin normalarına məlum olan söz birləşmələri və cümlə növləri ilə yanaşı, obrazların dilində, müəllifin nitqində və verilən əsərdə və ya müəyyən bir mətnə fikrin daha emosional və təsirli olması üçün müxtəlif nitq fiqurlarından istifadə olunur.

Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələr nitqdə, ədəbiyyatda və gündəlik danışmada istifadə olunan ən geniş yayılmış vasitələrdir və bu ifadə vasitələrindən qədimdən bəri istifadə edildiyi üçün tarixi də çox qədimdir. Leksik-üslubi vasitələr hər bir dövrdə yaşayan xalqın həyat tərzini, düşüncəsi, təfəkkürü ilə bağlı olan nitq fiqurlarıdır. Canlı, yığcam, dəqiq, obrazlı olan bu vasitələr özündə həyat hadisələrini cəmləşdirir. Bədii obrazlılıq vasitələri kimi, leksik-üslubi vasitələr də ümumdil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xüsusi funksiya da daşıyır ki, bu funksiya onları bədii obrazın strukturuna daxil edir. Bədii dildə bu üslubi vasitələr müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirir.

Leksik-üslubi vasitələr obrazlı dilin – bədii yaradıcılığın qüvvətli vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet və s. kimi növlərdə çıxış edən məcaz bədii obrazların və bədii lövhələrin yaranmasına xidmət edir, hər biri emosional və ekspressiv vəzifələr daşıyır.

Dissertasiya işində oxucunun diqqətinə çatdırılacaq ilk məqam üslubi vasitələr haqqında məlumatdır. Daha sonra onların bəzilərinin xüsusiyyətləri, işlənmə yerləri və onlara aid nümunələr verilmişdir. Artıq birinci fəslin ikinci yarısından dissertasiya işi leksik-üslubi vasitələr haqqında geniş məlumatı oxucunun diqqətinə çatdırmışdır. Bu nitq fiqurları yalnız ədəbiyyatda deyil, gündəlik nitqimizdə də geniş yayılmışdır. Leksik-üslubi vasitələr ətraf aləmi, hadisələri oxucuya daha təsirli və canlı, daha

yığcam və konkret göstərən nitq fiqurlarıdır. Bu üslubi vasitələrin yaranmasında dilin leksik-semantik sistemdə mövcud olan daxili əlaqələr də mühüm rol oynayır.

Dissertasiya işinin əsas mövzusu olaraq, oxucu Azərbaycan və ingilis bədii dilində leksik-üslubi vasitələr arasında mövcud olan fərqli və oxşar xüsusiyyətlərlə geniş məlumatlandırılmışdır. Araşdırılan məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu üslubi vasitələr nitqə və bədii ədəbiyyata xüsusi bir rəng qatır və onu daha da təsirli və emosional hala gətirir. Bununla bərabər, deyə bilərik ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində leksik-üslubi vasitələr bədii əsərlərdə və mətnlərdə mənənin sabitləşməsinə təmin edir. Leksik-üslubi vasitələr tədqiqatçıların diqqət mərkəzində mövcud olan mövzulardan biridir. Bu nitq fiqurları mətnə aid olan fikrin daha dərin çalardə ifadəsini təmin edir.

Dissertasiya işinin əsas mahiyyətlərindən biri də leksik-üslubi vasitələrin yalnız əsərlərdə işlənərək emosionallığı və təsirliliyi artırmaq deyil, həmçinin müasir ədəbiyyatda və şifahi nitqdə yer aldığını vurğulamaqdır.

Aparılan tədqiqata görə, fiqurlar Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatında ənənəvi səciyyəyə malikdir və bu fiqurlara xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat və müasir bədii əsərlərdə rast gəlmək mümkündür.

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

### *Azərbaycan dilində:*

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları (dərslük). Bakı: 2015, 281 s.
3. Allahverdiyeva F.M. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 176 s.
4. Araslı H. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004, 336 s.
5. Araslı H. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 264 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild (ABCCDD). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
7. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: "ULU", 2015, 236 s.
8. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2008, 225 s.
9. Bayron . Seçilmiş əsərləri. İngilis dilindən tərcümə edənlər: Təhmasib M., Rza Ə., Vahabzadə B. və başqaları. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2006, 224 s.
10. Barsuk R., Ələsgərova B., Hüseynov B., Cənizadə S. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə vəsaiti. Bakı: Nurlan, 1996, 68 s.
11. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 216 s.
12. Cəfərov A. Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 143 s.
13. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 151 s.
14. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1970, 271 s.
15. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1959, 140 s.
16. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: Elm, 1973, 74 s.
17. Ələsgər İ. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 400 s.
18. Əliyev V. F. Bədii əsərlərin təhlilində məcazlar üzrə iş. Bakı: Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin mətbəəsi, 1982, 32 s.

19. Əliyev V. F. Klassik Azərbaycan poeziya dilinin məcazlar sistemi. Bakı: V.İ.Lenin adına API, 1989, 83 s.
20. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
21. Qasımova Ş. Aşıq Ələsgər şerinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2006, 180 s.
22. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Mütərcim, 1986, 476 s.
23. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019, 464s.
24. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.
25. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı: Adiloğlu, 2011, 450 s.
26. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587 s.
27. Mustafa S. Bədii tərcümədə ekvivalentlər. Bakı: “ADU” nəşriyyatı, 2011, 287s.
28. Nağıyeva Ş. Bədii tərcümə (nəzəriyyə və praktika). Bakı: Nurlan, 2009, 224 s.
29. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 248 s.
30. Şıxıyeva İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri. Fil.f.d. ... dis. Bakı, 1995, 130 s.
31. Şirəliyev M. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər. Bakı:“Azərbaycan” jurnalı., №3, 1963, səh. 199 s.
32. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. I Hissə - Giriş; II Hissə - Dilin daxili strukturu. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
33. Xəlili Ş. Ədəbi əlaqələr işığında. Bakı: Qartal, 2002, 166 s.

***Rus dilində:***

34. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: ЭЛМ, 1983, 106 с.

35. Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм. (На материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1976, 22 с.
36. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. М.: Высшая школа, 1990, 168 с.
37. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М.: Наука, 1972, 351с.
38. Антрушина Г.В., Афоносьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. Москва, 1985, 218 с.
39. Бабич Г. Н. Лексикология Английского Языка. Москва: Флинта, Наука, 2010, 195 с.
40. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М.: Высшая школа, 1967, 376 с.
41. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис). М.: Наука, 1977, 351 с.
42. Велиева М.А. Лексико-семантические особенности тюркизмов в английском языке. Баку, 2014, 174 с.
43. Велиева Н.Ч. Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке. Баку, 2001, 153 с.
44. Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. Баку: Гянджлик, 1993, 271 с.
45. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. М.: Высшая школа, 1981, 320 с.
46. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. М.: Наука, 1980, 240 с.
47. Горький М. О литературе, М., 1963, 608 с.
48. Грановская Л.М. Риторика. Баку: Мутарджим, 2000, 192 с.
49. Жирмунский В.М. Вопросы теории литературы. Сб. статей. Л., «Acamedia», 1928, 354 с.
50. Знаменская Т.А. Стилистика английского языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, 219 с.

51. Кудрявский Д.Н. Введение в языкознание. Юрьев, 1912, 10 с.
52. Кухаренко В.А. Практикум по стилистике английского языка. Москва: Флинта, Наука, 2011, 181 с.
53. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, 204с.
54. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. Москва: Астрель, АСТ, 2003, 220 с.
55. Федоров А. Семантическая основа образных средств языка. Новосибирск: “Наука” , 1969, 91 с.
56. Шаховский В.И. Стилистика английского языка. Москва: ЛКИ, 2008, 228с.

***İngilis dilində:***

57. Abdullayev A.A. Text, meaning and understanding: a communicative cognitive approach. UMN: Minneapolis, 1998, 188 p.
58. Arnold I.V. The English Word. Moscow: Moscow Vyssaja Skola, 1973, 302p.
59. Chatman S. Stylistics:Qualitative and Quantitative, 1967, 34 p.
60. Galperin I.R. Stylistics. Moscow: Moscow Vyssaja Skola, 1981, 334 p.
61. Hajiyeva A. English Lexicology. Baku: Science and Education, 2011, 248p.
62. Hajiyeva A. English Stylistics. Baku: Science and Education, 2015,172 p.
63. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976, 374 p.
64. Huseynova M., Yunusova G. English Stylistics: Science and Education, 2019, 280p.
65. Khadjieva D., Seytyanov J., Erimbetova E. Seminars in Stylistics. Nukus: Karakalpakstan, 2009, 128 p.
66. Leech G. N. A linguistic guide to english poetry. London: Longman, 1969, 240 p.
67. Lehtsalu U., Liiv G., Mutt O. An Introduction to English Stylistics. Tartu, 1973, 147 p.



68. Mammadov A. Studies in text and discourse. England: Cambridge Scholars, 2018, 150 p.
69. Mammadova G. English Grammar Rules and Exercises. Baku: Zardabi-Neşr, 2018, 424 s.
70. Najafli E., Taghiyeva S. English Lexicology. Baku: Mutarjim, 2018, 327p.
71. Rayevska N. English lexicology. Kiev: Radyanska School, 1969, 192 p.
72. Stankievicz E. Problems of Emotive Language. The Hague, 1964, 246 p.
73. Turksever O., Hajiyev E., Huseynov A. A Practical Grammar of Contemporary English. Baku: Qismat, 2009, 552 p.
74. Veliyeva N. Communicative-pragmatic paradigm of English Lexicology. Baku: Science and Education, 2014, 288 p.
75. Zeynalova S.S, Allahverdiyeva A.M. Introduction to Rhetoric. Baku: Mutarjim, 2017, 240 p.

***Bədi ədəbiyyat:***

76. Charles Dickens. A Tale of Two Cities. Oxford University Press, 2000, 85p.
77. Cedric W. Romeo and Juliet. William Shakespeare. London: Bridgeman Art Library, 2000, 92 p.
78. Hemingway E. The old man and the sea. Baku: Qanun, 2014, 94 p.
79. Michael R., Jack D., Kelvin E. The Poems of Shelley: Volume Four: 1820-1821. London and New York: Taylor and Francis, 2014, 424 p.
80. Sonnets by William Shakespeare. Global Language Resources. 2001, 156p.
81. Stabler J. Byron. London and New York: Taylor and Francis Group, 2017, 248 p.
82. Walter S. The songs, poems, and sonnets of William Shakespeare. London, 1885, 278 p.
83. William Shakespeare. The Merchant of Venice. Yale University Press. New Haven and London by Burton Raffel, 2006, 206 p.

*Internet mənbələri:*

84. <https://examples.yourdictionary.com/>

85. <https://literarydevices.net/>